

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta
Ústav bohemistických studií

Diplomová práce

Bc. Šupíková Julie

Vývoj demokratického myšlení v dílech K. H. Borovského
The evolution of democratic thinking in the works of K. H. Borovský

V Praze 2011

vedoucí práce: PhDr. Václav Vaněk ,CSc

Úvod

Tématem diplomové práce je vývoj demokratického smýšlení v dílech K. Havlíčka Borovského. K analýze byla vybrána díla nesoucí podstatné znaky autorova politického demokratického vývoje: *Obrazy z Rus*, *Epigramy*, *Křest svatého Vladimíra* a *Epištoly kutnohorské*.

Práce je rozčleněna na šest kapitol. V první kapitole stručně představuji autora a důležité události v jeho životě, které ovlivnily jeho vývoj, připomínám také jeho místo v kontextu české literatury. V druhé kapitole se zaměřuji na charakteristiku české společnosti a literatury první poloviny 19. století. Ve třetí kapitole se zabývám rozбором Havlíčkových literárních děl, a to po stránce obsahové, jazykové a stylistické. Čtvrtá kapitola je věnována Havlíčkově novinářské činnosti. Obsahem páté kapitoly je vytyčení důležitých znaků Havlíčkova demokratického smýšlení vycházejících ze studia vybraných literárních děl. Šestá kapitola představuje stručné shrnutí předchozích částí.

1. K. Havlíček Borovský – významný představitel realistické literatury **19. století**

Karel Havlíček Borovský (1821–1856) – [český básník](#), prozaik a [novinář](#). Je považován za zakladatele moderní české žurnalistiky, výrazně ale ovlivnil i vývoj české veršované satiry a literární kritiky. Je autorem básnických skladeb *Tyrolské elegie*, *Král Lávra*, *Křest svatého Vladimíra*, reportážních próz *Obrazy z Rus*, velkého souboru epigramů, a mnoha novinových článků, v nichž vyjadřoval své politické a občanské názory. Nejvýznamnější z jeho publicistických textů vyšly souborně pod tituly *Duch Národních novin* (1851) a *Epištoly Kutnohorské* (1851). Ve své tvorbě míří proti statickému předbřeznovému nacionalismu a proti sentimentálnímu vlastenčení, které se v jeho době stávalo brzdou celospolečenského i národního pokroku. Havlíčkovi šlo v literatuře i v kritice především o pravdivost, můžeme v něm tedy vidět i pokračovatele osvícenské linie kritického myšlení, kterou reprezentoval např. Dobrovský nebo Bolzano. Přestože v českém kulturním životě působil vlastně krátce, dokázal se uplatnit na širokém poli od literatury přes problémy obecně společenské až po oblast úzce politickou.

Havlíčková činnost se dělí na dvě hlavní období, která odděluje rok 1848, tedy na dobu předbřeznovou a pobřeznovou. Pobyt v Moskvě (1843) přispěl ke ztrátě jeho iluze o všeslovanské vzájemnosti a studia v kněžském semináři z něho udělala antiklerikála. Vystupoval proti církvi, protože ji považoval za nejspolehlivější oporu absolutistického režimu. Ve svých *Epištolách kutnohorských* o tom napsal: „*Církevní absolutismus jest poduška světského, jeden s druhým stojí, jeden s druhým klesá.*“¹ V roce 1848 založil *Národní noviny*, kde publikoval většinu svých článků a komentoval politické dění ve své vlasti i v Evropě. Po roce 1849 nastoupilo Rakousko cestu k obnovení absolutistické vlády. Většina českých liberálních politiků zanechala veřejné činnosti, avšak Havlíček se v *Národních novinách* postavil nastupujícímu absolutismu na odpor vedením prudkých, satiricky zaostřených polemik s vládním *Vídeňským deníkem*. Ve svých novinách formuloval, vykládal a zdůvodňoval zásady liberální politiky, zvláště austroslavistické koncepce. Jako redaktor těchto novin se stal i poslancem vídeňského parlamentu. A jako poslanec denně sledoval jednání vlády a upozorňoval na důsledky, které budou mít její opatření pro národní život, a

¹ Epištoly kutnohorské, s.26

neustále konfrontoval se skutečností např. její sliby o ústavě, o zrušení stavu obležení a zaručení rovnoprávnosti národů.

Havlíčkovy *Národní noviny* a později časopis *Slovan* (1850) byly jedinou opoziční tribunou. Jeho články bezprostředně odrážejí reálný politický život. Havlíček byl aktivním politickým činitelem – byl členem Národního výboru, organizátorem a účastníkem Slovanského sjezdu a poslancem říšského sněmu. V prosinci 1848 se však vzdal poslaneckého mandátu, aby se plně mohl věnovat práci v novinách. Svou osobní odvahou, mravní odpovědností, kritickým zájmem o stav a vývoj společnosti i svou snahou objektivně informovat čtenáře vytyčil základy moderní české žurnalistiky. Jeho *Národní noviny* až do jejich zastavení (1850) kriticky a ostře vystupovaly proti vládě, prosazovaly názory české liberální politiky. Palacký vypracoval národní politický program *O centralizaci a národní rovnoprávnosti v Rakousku*. Havlíček s politickým postojem Palackého souhlasil a jeho program přijal za svůj, program rozšiřoval a žurnalisticky hájil. Tak se stal Havlíček vedle Palackého hlavním politickým buditelem a *Národní noviny* jejich politickou tribunou. T. G. Masaryk ve svém politickém spise *Karel Havlíček Borovský* později o Havlíčkovi napsal: „*Havlíček program rozšiřoval svými nezávislými novinami v kruzích nejširších – Havlíček byl v prvních letech naší politické činnosti učitelem a vůdcem velké masy národa. Tím stal se pravým politickým buditelem, a proto poznání této jeho činnosti je tím důležitější.*“²

Havlíček byl také významným literárním kritikem. Jeho kritické články odhalovaly nízkou kvalitu tehdejší české prózy jako celku. Upozorňovaly, že soudobá próza není dostatečně spjata se skutečným životem a neplní hlavní úkol daný společenským vývojem – totiž aby pravdivě a umělecky co nejdokonaleji odrážela současnou skutečnost, aby zobrazovala národní život v jeho podstatě. Těmito svými požadavky vytyčoval Havlíček principy realistické metody. Viděl literaturu vždy v těsné souvislosti se životem národní společnosti a kritizoval tu část literární produkce, která tuto funkci uspokojivě neplnila.

1.2 Mezníky Havlíčkovy biografie

Pokud chceme lépe poznat a pochopit mnohostrannost Havlíčkovy osoby, je nezbytné se obrátit k prostředí, ve kterém byl vychováván, ideálům o kterých snil, a ke skutečnosti se kterou se střetával. To vše zanechalo stopy a přispělo k formování jeho názorových postojů.

² Masaryk, s.6

Velký a základní význam v Havlíčkově životě a zvláště v jeho duševním vývoji mělo náboženství. Náboženská krize, kterou prožil v mládí, změnila jeho životní povolání a názory a posléze také ovlivnila jak jeho povahu, tak i tón jeho pozdějších projevů. Mladý Havlíček chtěl se stát knězem a naplnit tak svůj sen o výchově a službě lidu. Kněžství by mu podle jeho představ také mohlo poskytnout možnost obejít vládnoucí cenzuru, a říct to, co by nesměl napsat. Viděl možnost svobodněji působit jako učitel ve službách církve, protože právě na kněžský stav cenzura nedosahovala. Brzy, roku 1840, se dostává do semináře a pociťuje ohromný rozdíl mezi svými představami o zbožnosti a kněžství a mezi požadavky církevní vrchnosti. U mnohých spolužáků a profesorů viděl nedostatek ctností, jakých si žádal na duchovním stavu, proto pochyboval o samospasitelnosti církve, která má takové představitele. Roku 1841 byl Havlíček vyloučen ze semináře. Rozčarování, které tam nabyl ze svého studia na semináři, přispělo k jeho antiklerikálnímu postoji. Pobyt v semináři byl pro něj ale prospěšný v jiných oblastech. Havlíček se hodně zabýval samostudiem: učil se všem slovanským jazykům, sbíral lidovou slovesnost: písně, pořekadla, přísloví, sestavoval sbírku vulgarismů.

V roce 1842 odjel Havlíček do Ruska, kde získal místo vychovatele u profesora moskevské university S. P. Ševyрева. V tomto prostředí se seznamuje s ruským životem. Z počátku Havlíček sdílí názory ruských slavjanofilů na historické poslání ruského národa, obdivuje ruská města, ruské divadlo. Seznamuje se s ukrajinskou a ruskou lidovou poezií, čte historická a cestopisná díla o Rusku. Zapisuje do svého deníku všechno čím je nadšen a překvapen v novém prostředí, sděluje své dojmy v pravidelné korespondenci s K. V. Zapem³: „...všechno, co nové, napřed nevídané, hned zapisuji, a když mně napadne dobrá beru některé z těchto materiálů a pracuji je na čisto...“⁴

Velkým objevem bylo pro něho Gogolovo dílo, ve kterém viděl vzor literatury národní, která vystihovala specifickou svou země. Ocenil velké mistrovství Gogolovy satiry. Značný vliv na Havlíčkovu epigramatickou tvorbu měl Lessing, s jehož díly se seznamoval právě za svého ruského období.

Avšak brzy Havlíčkovu nadšení ustoupilo a začal se dívat na Rusko kriticky. Tento zlom u něho nastal, když se seznámil s životem na ruském venkově. Tam poznává

³ Karel Vladislav Zap (1812 -1871) učitel, vlastenec, spisovatel, historik a publicista. Od roku 1849 učil češtinu, pak i dějepis, začal vydávat učebnice. Stal se zakladatelem i prvním redaktorem *Památek archeologických a místopisných*, do nichž přispěl řadou článků o románských a gotických památkách a jejich ochraně. (Merhaut, *Lexikon české literatury*, s.1681)

⁴ Cit podle Quis, s.100

nevolnictví, tam vidí na vlastní oči, co znamená carské samoděržaví: zkaženost vyšších tříd a zotročení lidí, ničemnost úřednictva, mravní úpadek ruské šlechty, úplatkářství a nepořádky ve státní správě. A tak se postupně z obdivovatele všeho ruského stává břitký kritik vad ruské společnosti a jejich rozporů.

Havlíček za svého moskevského pobytu brzy začal rozlišovat mezi carskou vládou a ruským národem. Znechutil se mu carský absolutismus, despotický režim založený na nevolnictví, na krutém útisku a nerovnosti lidí a národů, pojal odpor k ruské šlechtě. Odhaluje za jejich zájmem o malé slovanské národy snahy mocenské a pomalu se vymaňuje z vlivu slavjanofilů. Havlíček, doposud stoupenec kollárovske ideje slovanské vzájemnosti, konečně poznává, že myšlenka všeslovanství je pouhá iluze, která neodpovídá skutečnosti opravdového světa: „*Slovanství se vzdává! Aby jenom Kollár mohl přijet do Rus místo mne! On by si zoufal za to, čím sám k tomu slovanství dopomáhal!*“ píše K. V. Zapovi.⁵ Uvědomil si sentimentální naivitu českého slovanství a rusofilství, pochopil, že od carského Ruska, které samo menší slovanské národy utlačovalo, nelze očekávat podporu pro české národně obrodné snahy. Od pobytu v Rusku můžeme sledovat autorův rozhodný příklon k satíře, zrození jeho kriticky analyzujícího pohledu na životní realitu. Nešlo o náhlý zvrat, neboť ojedinělé příklady satiry se vyskytovaly i mezi jeho prvními pokusy. Avšak v Moskvě si plně uvědomil význam a sílu umělecké satiry a začal se jí zabývat soustavně. „*Poesie musí být pravda*“ – zní jeho realistická formule. *Realistou je v literatuře a stejně v politice. Kdo si přečte jeho Obrazy z Rus, postihne sílu Havlíčkova realistického nadání...*“⁶

Pobyt v Rusku byl pro Havlíčka neobyčejně plodný. Napsal soubor cestopisných črt *Obrazy z Rus* a 78 epigramů.

Cesta do Ruska mu umožnila důvěrně se seznámit nejen s polským a ruským životem, ale i s literaturou těchto zemí. Po návratu do Prahy Havlíček pocítil odpor vůči „*neobsažnosti oficiálního vlastenectví*“⁷ Satira, články a především kritika se mu staly živým účinným prostředkem k rozbití iluzí o sbatrění se Slovanů na východě. Z té nálady vznikl článek *Slovan a Čech*, ve kterém autor vystoupil proti Kollárovi vlastenectví: „*Slova vlastenec, vlast – jest tak již zneuctěno, že by se bud nemělo více užívati, aneb aspoň dobře prokouřit.*“⁸ Odsoudil také vlastenčení Tylova Posledního Čecha: „*Ale i nám, „sprostým*

⁵ Bělič, s.131

⁶ Masaryk, s.250

⁷ tamtéž, s.160

⁸ tamtéž,s.160

lidem“, začíná již být na nic z těch neustálých řečí o vlastenectví, o vlastencích a vlastenkách, kterými nás veršem i prózou naši spisovatele a nejvíce T(yl) již drahně let nemilosrdně pronásledují. Byl by již čas, aby nám to naše vlastenčení ráčilo konečně z úst vjeti do rukou a do těl, abychom totiž více z lásky pro svůj národ jednali, než o této lásce mluvili, neboť pro samé povzbuzování k vlastenectví zapomínáme na vzdělání národa...Já pak, co se mého osobního mínění týče, jsem přesvědčen, že jest snadněji a veseleji za vlast umřítí, než to množství jednotvárných spisu a vlastenectví přečísti.“⁹

Článkem *Slovan a Čech* byl položen základní kamen k českému národnostnímu a politickému programu. Kromě útoku na současné módní slovanství, ukázal Havlíček, že Slované nejsou jedním národem, nýbrž skupinou příbuzných národů, velice rozrůzněných jak kulturně, tak i politicky a historicky. Zdůrazňuje to svým stručným výrokem: „Vrátil jsem se do Prahy Čechem, pouhým neústupným Čechem, ba s jakousi tajnou kyselostí proti jménu Slovana... Já jsem Čech, ale nikoli já jsem Slovan.“¹⁰ Vygradovanou hrdost na češství najdeme i v jeho pozdějších politických popěvcích:

Moje barva červená a bílá,
Dědictví mé poctivost a síla –
varte, Němci: Já jsem Čech!
Hr, já jsem Čech!

Svůj výrok ještě podpořil vyslovením zásady o zachování a zesílení Rakouska, čímž mířil proti nadějím, které české kruhy upínaly k Rusku jako k ochránci slovanských národností. Jeho pobyt v Rusku je tedy plodný jak po stránce jeho tvůrčí činnosti, tak i v přehodnocení jeho politických a sociálních názorů.

⁹ Quis, s.382

¹⁰ Špičák, K. Havlíček. Lid a národ.s.64

2. Česká společnost na prahu novodobých dějin

Od 40. let všude v Evropě vzrůstalo napětí, které vyústilo v buržoazní revoluci roku 1848 známou pod názvem "jaro národů". Roku 1846 propukla revoluce v Polsku, roku 1847 ve Švýcarsku a konečně roku 1848 i v Itálii, Francii i v Rakousku.

V této situaci se formuje samostatná česká politika, uvnitř které se postupně oddělují rozdílné proudy. Nejvýznamnější byla strana národní neboli liberální reprezentována a vedena F. Palackým. Vedle Palackého ve straně vynikali také Rieger, Trojan, Tomek a Havlíček. Liberální stranu tvořilo české měšťanstvo – inteligence, spisovatelé, profesorstvo a učitelstvo, advokáti, studentstvo a úřednictvo, a vrstva obchodníků. Požadovali základní liberální práva a svobody, národní rovnoprávnost, především rovnoprávnost slovanských národů uvnitř Rakouska. Čeští liberálové chtěli, aby monarchie byla federalizována. Prosazovali takzvaný austroslavistický program. Liberalismus ovšem měl i své stinné stránky. V životě hospodářském vedl k tomu, že někteří lidé získávali veliké jmění a tím i velkou moc na úkor jiných. Naproti tomu strana radikální demokratická se opírala o nezámožnou inteligenci, o obchodníky a drobné řemeslníky. Vůdčí postavení měli Sabina, Arnold, Frič, Vávra a Sladkovský. Žádali dovršení buržoazně-demokratických svobod. Šlo jim o takovou koncepci svobody, která by nebyla jen národní a politickou „*nýbrž úplnou, tj. společenskou, na níž se zakládá blahobyt veškerého lidu.*“ Neboť „*nemusí býti otroků, pročez jich nebud', nemusí býti žebráků, pročez jich nebud'... V těchto nynějších okolnostech arciť nemůže být každý blažen, však právě proto o převrat a opravy se snažíme, aby uskutečnit se mohlo všeobecné blaženství.*“¹¹ Takové pojetí svobody vedlo k revolučnímu postoji vůči existujícímu politickému řádu.

11. března roku 1848 radikální demokraté svolali první veřejnou schůzku do Svatováclavských lázní na Novém Městě pražském. Byla sepsána petice, která byla poté poslána císařské vládě do Vídně, v ní signatáři požadovali zrovnoprávnění češtiny s němčinou, zrušení cenzury, poddanství a roboty. Požadovala se též úplná svoboda náboženství.

Počátkem června se v Praze sešel Slovanský sjezd, cílem kterého bylo sjednotit postup slovanských národů. Byly vykonány přípravy pro sjednocení Slovanů žijících v rakouské říši. Další jednání byla znemožněná revolucí. Revoluce vypukla živelně, stavěly se

¹¹ Vodička, s.462

barikády, na kterých bojovali především studenti a dělníci. Avšak velmi rychle došlo k porážce povstání, v Praze byl vyhlášen výjimečný stav a účastníci byli potrestáni. Roku 1848 byl přijat zákon o zrušení poddanství a roboty za náhradu. Tím končila stavovská společnost, rolníci se stali občany.

Jádro vznikajícího národního společenství tvořili především příslušníci inteligence a středních vrstev – úředníci, obchodníci, živnostníci. Politika se stala záležitostí širší veřejnosti. Společnost s nadějemi očekávala přijetí nové ústavy. Návrh ústavy připravený kroměřížským sněmem prosazoval např. zavedení občanských svobod a uznával právo člověka na rovnost před zákonem. Tento návrh však byl zamítnut a vláda přijala tzv. okrojovanou ústavu (březen 1849), která byla velkým zklamáním. Byla znovu zavedena cenzura tisku, ústavní vláda byla nadlouho pohřbena. Nastalo soustavné poněmčování Čech, zvláště Prahy. Němčina se stala úřední řečí a vyučovacím jazykem na školách.

Rok 1848 zůstal trvale v dějinách zapsán jako rok nanejvýš významný. Havlíček v Národních novinách napsal: *„Jeden z nejpamátnejších, největších roků přešel právě do minulosti a zanechal po sobě všemu evropskému lidstvu znamenitou památku. Svoboda zatloukla mocnou rukou na paláce králů a otevřely se jí, a zvláště slovanští národové slavili v tomto roce zmrtyýchvstání, své znovuzrození.“*¹²

2.1 Česká literatura čtyřicátých a padesátých let 19. století

Přechod k realismu v české literatuře vyšel poněkud z jiných společenských a politických kořenů. Český národ od počátku národního obrození bojoval za svá práva stát se rovnoprávným národem uvnitř habsburské říše. Požadoval nejen zrovnoprávnění národů, ale i právo pěstovat a rozvíjet svou kulturu a literaturu. Rok 1848 měl pro českou obrozeneckou literaturu veliký význam. Odehrávající se revoluční události postavily před ní úkoly zcela nové. Nutily ji rychle reagovat a informovat na proměňující se situace. Průvodním jevem rozvoje společenského života a jeho politizace byl rozvoj novinářství a časopisectví. Řada spisovatelů se proto věnovala také žurnalistice, která umožňovala reagovat na společenské dění okamžitě, a tak silně ovlivňovala společenské smýšlení a rozšiřující se čtenářské základně poskytl nové podněty (J. K. Tyl, J. Malý, V. B. Nebeský, K. Sabina aj.).

¹² Adamcova, s. 29

Revoluce sama působila na proměnu literatury. V důsledku toho zanikají a zároveň vznikají nové literární druhy a žánry. Tyto změny jsou patrné především v publicistice. Havlíčkem byl uveden do české literatury nový publicistický žánr – fejeton¹³. Po pádu cenzury se publicistika neomezovala pouze na referování událostí, nyní zaujímal konkrétní stanoviska k probíhajícím událostem, vykládala jejich smysl a formovala politické uvědomění čtenářů. Vzniká několik novin a časopisů, které se rozlišovaly podle postojů k současnému dění a ve výkladu a hodnocení těchto událostí. Tlumočily program jednotlivých skupin české společnosti, bojovaly za své pojetí budoucnosti národa a propagovaly vlastní politickou taktiku. Noviny byly nejlepším prostředkem k bezprostřednímu kontaktu s životem a se čtenáři. Strana radikální měla tři politické listy: *Lípu slovanskou* pod redakcí Podlipského, Vávry a Sabiny, *Občanské noviny* redigované Arnoldem, a *Pražský večerní list*, který vedl Chocholoušek. Orgánem strany národní byly roku 1848 Havlíčkovy *Národní noviny*. Podrobně o Havlíčkově novinářství bude pojednáno ve čtvrté kapitole. Kromě žurnalistiky těchto dvou politických táborů existovaly ještě listy populární a stranicky neutrální. Jsou to Krameriov – *Československý vlastenecký deník*, Tylovy *Sedlské noviny*, *Vesnické noviny*, *Pražský posel*.

Politická publicistika revolučního období přispěla k rozvoji satiry. Dřívější satira let třicátých a počátku čtyřicátých byla především zaměřena na každodenní život měšťáckých kruhů a drobné inteligence v pražském a venkovském prostředí. Kritizovala charakterové a povahové vlastnosti lidí, někdy i sociální protiklady. Předchůdcem této linie byl J. J. Langer. Avšak odehrané události v roce 1848 vytvořily podmínky pro vznik satiry politického rázu. Nová tzv. „občanská“ satira nesla náročnější ideové jádro. Jejím terčem se staly otázky morální a politické, kárala obecné jevy poškozující rozvoj národního hnutí, kritizovala nedostatek odvahy k činům a úpadek národního charakteru. Vyjadřovala se nepřímým pojmenováním, např. pomocí alegorie, symbolů, složitých opisů, bajkami. Taková satira byla méně srozumitelná a myšlenkově nedostupná širokému kruhu čtenářů. Satira pěstovala drobné formy jako je epigram. Jestli dříve časopisy publikovaly satiru jen příležitostně, tak po roce 1848 nastává její vrcholné období. Havlíček ve svém časopise *Šotek* otiskoval řadu svých epigramů, některé politické písně, ironické komentáře, které zdobil vtipnými kresbami

¹³ fejeton – (fr. feuilleton – lístek) Je zvláštní odstavec v novinách, hlavně denících, který je od ostatního textu již zevně nějak oddělen, nejčastěji čarou na pravé straně listu. Je věnován časovým otázkám kulturním protivou k politickým, jimž slouží ostatek listu. (Šaldův slovník naučný)

a parodiemi. Souběžně vedle *Šotka* existovaly časopisy radikálně zaměřeného redaktora Bedřicha Mosera – *Brejele* a *Žihadlo*.

Poezie se kromě satiry soustředila na lyriku, především na ty její útvary, které mohly navázat na tradici společenské písně. Lyrika byla tedy také poznamenána revoluční náladou a tíhla k patetickým polohám. Jádro repertoáru tvořily písně oslavně bojové, ve kterých se zpívalo o dosažené svobodě, o pádu cenzury a o právech národa. K těmto společenským písním náleží také zvláštní typ politických písní, jejichž tvůrcem byl Havlíček. V nich se nově využívalo prostředků lidových zpěvů. Havlíček se pomocí lidových písní zaměřil na přímou podporu politického boje. V řadě písní reagoval na všechny důležité události a problémy. Tím, že je skládal přímo na lidové nápěvy, dosahoval jejich velkého rozšíření a snadného zapamatování.

Potřeba zachytit život v nestylizované bezprostřední realitě, přispěla v próze k rozvoji žánru tzv. obrazů, které svým studijním záznamem nebo volnou fabulací umožňovaly podat záběr ze skutečného života, např. B. Němcová – *Obrazy z okolí domažlického* a K. Havlíček – *Obrazy z Rus*.

Napětí romantismu a začínajícího realismu významně ovlivnilo podobu literatury v závěrečném období národního obrození. Literární produkce byla tematicky i žánrově bohatá, vznikala díla lyrická i epická, povídky, balady (K. J. Erben), lidové hry se zpěvy (J. K. Tyl), reflexivní próza (K. Sabina) aj. Spolu s publicistickými žánry se rozvíjela také literární kritika. Vrcholná díla tohoto období : (*Babička*, *Kytice*, *brixenské satiry*), se zařadila ke klasickým dílům české literatury a stala se inspirací pro další literární generace.

3. Stylistická a jazyková charakteristika Havlíčkových beletristických děl

3.1 Obrazy z Rus

Obrazy z Rus stojí na rozhraní mezi prózou publicistickou a beletrií. Vzhledem k uvolněnému nesyžetovému a látkově rozrůzněnému stylu lze *Obrazy z Rus* zařadit k tradici „obrazů ze života“. Střídají se tu volné úvahy, vyprávění, popisy líčení autorových vlastních příhod a dojmů i drobné scény z denního života. Komickou látku Havlíček čerpal nejčastěji ze života, z vlastního pozorování. Zapisoval si různé motivy, náměty, slovní vyjádření, ale i postřehy o lidském chování a jednání či vlastnostech. Ve svých záznamech si všímal vzhledu, oděvu, řeči i chování lidí, jejich zvyků, obyčejů, zapisoval drobné příhody, výjevy, situace a scény na ulicích, v hostincích, v sadech, veřejných lázních, chrámech.

Pro soudobou českou prózu znamenaly *Obrazy z Rus* přínos v tom, že se jimi cestopisná črta povznesla do umělecké oblasti. Přibližovaly českému čtenáři životní podmínky jiného slovanského národa na základě hlubokého poznání skutečnosti. Kromě toho přispěly ke zlidovění a obohacení jazyka prózy a k vytvoření pravdivého obrazu života.

Hluboký protiklad mezi skutečností, kterou poznal, a iluzemi, které měl před pobytem v Rusku, vyprovokoval Havlíčka k satirické konfrontaci, k vytvoření satirického obrazu. Najdeme zde i nečekaný slovní obrat, paradox, groteskní nadsázku, ironii. Pomocí satiry zobrazuje různé formy společenského zla, na které narážel, a postihuje často přímo samy principy, na kterých bylo zřízení carského Ruska založeno. Je to především neomezeně vládnoucí moc peněz: „*Děngi, děnušky*“, to je ta pudící síla, na Rusi, a rublíky jsou kolečka ke všem mašinám...“¹⁴ K ní se pojí moc hrubé síly: „*Že knut řídí sv. Rus, není pravda. Já jsem zde již tak dlouho a ještě ani jednou jsem ho neviděl in stricte offic., jak říkáme v Praze, „antirovat“. Je to kleveta. Nahajka, to je ten řídící živel na sv. Rusi, to je ten element spojující říši těla s říší duševní atd.*“¹⁵

Despotismus a nesmyslný systém absolutně vládnoucího jedince, vyvolává u autora satirický výsměch a lítost. Existence tohoto systému vede k ubitosti, zatrpklosti, otupělosti a k trápením utlačených: „*Člověk jest slovo, kterým se vůbec v Rusích nazývá služebník..., a tak odňavše svým sloužícím skoro všechna lidská práva, zanechali jim pouhý titul člověka.*“¹⁶ „*Ačkoli ale dobří lidé ve všech poměrech dobře spolu žítí mohou, jsem přece ostatně toho*

¹⁴ Řepková, s. 63

¹⁵ tamtéž, s. 63

¹⁶ *Obrazy z Rus*, s. 38

*mínění, že jest lépe a čestněji pečovat sám o sobě než býti otrokem nejdobrotivějšího pána.*¹⁷ Je to konečně mechanismus celého státního režimu, který spoutává člověka na každém kroku, který jedněm udílí nejvyšší pocty a druhým nejhlubší lidské ponížení: „*Ruský stát se stará o člověka ve všem: Chceš mít čest? Stát ti napíše na čelo 14,12, atd. klas ...neb pověsí na knoflík řád atd., Annu neb Vladimíra. Chceš se opít, stát šenkuje atd.... Chceš být ošizen? Vstup do kterého chceš kanceláře*“¹⁸ O dětech-otrocích a velké dřině, které se podrobili lidé: „*Že přitom i malé děti ve fabrikách robotují a lid ani v neděli pokoje a oddechu nemá...*“¹⁹ V Havlíčkově korespondenci jsou přesvědčivé doklady o tom, že jeho představa o literárním zobrazení carského Ruska skutečně krystalizovala v obraze satirickém. Autor sem také promítl i četná střetnutí s všemohoucí, tupou a úplatnou ruskou byrokracií: „*Jeden jed, jedno zlé na světě jsou činovníci (úředníci) ruští, zvláště ti, kteří nad pasy bdíti mají: tito pánové ve flegma a váhavosti co do práce, a zas v bystrosti a neunavenosti co do braní peněz sotva kde jinde rovných sobě mají...*“²⁰

V *Gulaňje* podal Havlíček obraz rozdvojení ruské společnosti, který proniká celým dílem, doprovází autorův pohled na způsob života, na jednotlivé otázky a problémy: „*Celé totiž obecenstvo v Rusku dělí se hlavně na dvě části, které zde pojmenujeme obyčejným tam způsobem, totiž páni (gospoda) a národ, tj. část „jevropská“ a část ruská...Tyto dvě části ruského obecenstva dělí se od sebe tak jako olej a voda, jako den a noc...*“²¹ Autor tu realisticky zobrazil slavnost na dvou zcela rozlišných úrovních. Jednu pro bohaté a druhou pro ty chudé. Slavnost, kde je přísně od sebe navzájem oddělena šlechta, měšťanstvo a muzici a kde lze pozorovat všechny přechody od „možnějšímu k chudšímu.“²² Rovněž věnuje svou pozornost muzikovi, a tím vlastně i celé nižší ruské třídě. Obdivuje ruský národ v jeho zábavách, při kterých na rozdíl od západu "*kde duch spekulantský pohlcuje všechnu krásu, dětinskost, nezkaženost*" se stále zachovala srdečná rodinná atmosféra. Autor barevně popsal národní gulání: „*V Rusi napřed usilovně pracují a potom – jak by při zábavě roboty nebylo. Ovšem končí toto hulání opíti..., v opilosti pak neperou se Rusové, ale hubičkují, objímají se a s celým světem bratří.*“²³ Rus podle své „široké povahy“ ve svém gulání odráží svůj originální ráz. Když pracovat, tedy pracovat, když se veselit, tedy se veselit. Havlíček tu cituje Gogolovu známou historii o ukrajinském kozákovi, který prodá náklad soli i s vozem a dobytkem, najme muzikanty a táhne s nimi po městě, vyhazuje peníze, dokud nepřijde o

¹⁷ tamtéž, s. 62

¹⁸ tamtéž, s. 63

¹⁹ Obrazy z Rus, s. 172

²⁰ tamtéž, s. 129

²¹ tamtéž, s. 30

²² tamtéž, s. 57

²³ tamtéž, s. 57

poslední peníze. Na tomto výrazném příkladu chce autor ukázat, že ruské veselí je bujné a nevyčerpatelné.

V *Kupecčestvu* Havlíček studuje kupce jako třídu lidí, kteří „*celý národ reprezentují, i charakter i způsob života i vzdělanost...*“²⁴ Ruský kupec je podle něho nejčistší reprezentant ruské národnosti, a to ve zdravém rozumu, velké znalosti ruských zemí a národů, v udržování starých tradic, znalostí národních písní, zachovávání starých zvyků, velké pohostinnosti. Například v kapitole *Svátek pravoslavnosti* obdivuje autor štědrost kupců a jejich ochotu přispět na chrám boží: „*Nikdy jsem nemohl pochopiti velikou náklonnost Rusů k vlasti své, oběti, které na její oltář kladli, vida mnohé nesrovnalosti v zemi Ruské; jak možno, aby lidé, dobře povědomi lepšího zřízení jiných cizích zemí, předce tak vroucně milovali svou, patrně mnohými a velkými nedůstatky sevřenou vlast?*“²⁵ V dalším úryvku Havlíček obdivuje oddanost ruského národa své vlasti a zvláště církvi, srdečné uctívání svatých a hrdinů, kteří neváhali položit svůj život za vlast. Ale dále pokračuje tím, že i jiné národy by se měly od Rusů učit: „*...necvičný kupec ruský obětuje bez velkého přemýšlení několikrát sto tisíc na zvelebení zemské: u nás se musí polovice takových dobročinných dárek obětovati na oznámení jich v novinách!*“²⁶ Havlíček si byl vědom rozporu mezi učením církve a její praxí v rakouské říši, jejím zneužívání moci. Proto ho velice zaujala obětavost ruského národa vlasti, víra a zachovávání tradic a obřadů. Zejména „chrámové“ jsou důkazem kupecké štědrosti. Zde autor rovněž mluví o náboženské snášenlivosti, která ho překvapila a o kterou bude usilovat po návratu do Rakouska: „*...vedle pravoslavných chrámů najdeme v Moskvě tři katolické, protestantské každého vyznání, ba i mečetu mohamedánskou, které prostý Rus, ač do nich nevstupuje, přece v uctivosti má, zajisté před každým smeknouti a křížovati se neopomine, dobře věda, že to jest chrám jiné víry... A co již nejpodivnější věc, že i kněžstvo jejich, ačkoli jinak svému náboženství zcela a horlivě oddané, přece proto jinověrci nepohrdá, tím méně je pronásleduje... u Moskvě kopaly se od starodávna na svatodušní svátky hroby pro cizince, popové čtli panychidy (requiem) a národ se modlil za lidi, jichž jméno, víra a původ znám nebyl.*“²⁷ A podobně na jiném místě: „*Všude pravoslavná církev bez krveprolití, bez odporu přijata jest: neboť neurazila nikde nejsvětější, co každý národ má, národnost, jazyk a svaté, po předcích zděděné obyčeje.*“²⁸

Nejistěji se Havlíček vyslovuje o ruském úřednictvu. To je podle něho skutečně největší bolest ruské říše. V krátkém úryvku *Perekladnaja*, který obsahuje jeho vlastní

²⁴ tamtéž, s.63

²⁵ tamtéž s.43

²⁶ tamtéž, s.44

²⁷ tamtéž, s.114-115

²⁸ tamtéž, s.80

zkušenost, autor dobře vystihl moc úředníků a jejich náchylnost k úplatkářství: „*Jsou to jedním slovem pijavice a jméno činovník (úředník) má již v sobě u ostatního lidu jakýsi přízvuk, řekl bych zloděj*“²⁹

Kapitola *Cizozemci v Rusích* je poněkud jiného rázu. Je více informativní a poučující. Autor zde mluví o některých přednostech západního vlivu na ruskou společnost, které přinesl Petr Veliký. Avšak Havlíčkův postoj vůči cizincům je negativní a vidí v jejich početnosti a činnosti spíše zhoubný vliv na ruské poměry: „*Petr chtěl teprv přes koleno zlomit celou národnost ruskou a podivnou maje proti všemu domácímu nenávisť, ničeho si nevážil, leč by to německé bylo. Opustiv národní Moskvu, zřídil v bahnech čudských cizozemským miláčkům svým nové eldorado Petrsburk... zavedl činy s úplným titulkářstvím...Od té doby povstali v Rusích mužové narození, dobře-narození, velmi-dobře-narození, vysoko-narození, přede-všemi-výborně-narození a vysoko-přede-všemi-výborně-narození.*“³⁰ Například od Varjagů převzali feudalismus, od Tatarů poznali otroctví, Němci za vlády Petra I. přinesli titulkářství.³¹ Považuje proto Moskvu za opravdové hlavní město všech Rusů ve srovnání s Petrohradem, který je celý pod vlivem západu. Havlíček si toho všímá a do jisté míry to kritizuje a vytýká cizincům jejich zhoubný vliv. Němci působí na úřadech nebo jsou zaměstnání jako vychovatelé v rodinách: „*...děti...hned z mládí od národního jazyka a obyčejův skrze cizozemské své vychovatele odlučování bývají a tak národnost jen povrchně na sobě nosí, vnitřku ale v duši i v srdci zahrází se chladna cizozemština. Naše mládež arci nenosí národnost ani v sobě ani na sobě.*“ A jinde: „*Čech p. Č...divil se velice, že se mezi těmi zábradlími, kde se procházelo pižmo, mluvilo skoro veskrz francouzský, německý a anglický, a ruský domácí jazyk jenom ve vyhnanství mezi juchtou zazníval.*“³² Havlíček odsuzuje toto pohrdání svým rodným jazykem. Většinou se s ním setkával mezi lidmi šlechtického původu. Vzdávali se svého jazyka a dokonce se jeho štítily. Mluvit rusky totiž znamenalo nemít žádnou prestiž ve společnosti. Rusky mluvili muzici a část kupců. Havlíček pocházející z prostředí českého, kde se usilovalo o vytvoření a prosazování národního jazyka a kultury, nemůže toto zanedbávání ruského jazyka lhostejně přijmout. Jazykový stav Ruska srovnává s domácími poměry a velice doufá v zrovnoprávnění českého jazyka s německým: „*...totiž že člověk a národ, když sám sebe si váží, u jiných vážnosti požívá, a naopak bažením po cizotě v posměch upadá. I u nás posavad všechno baží po němčině, ona jest ten generál, kterého si pošetili našinci zvu, aby jim dodal nádhernosti. Dej Bůh, abychom již brzy všichni snídali,*

²⁹ tamtéž, s.209

³⁰ tamtéž, s.109-110

³¹ titulkářství- získávání titulů. Neologismus, který Havlíček uvedl do češtiny.

³² tamtéž.s.38

obědvali a večereli bez generála! ³³ Havlíček shledává jazykový úpadek i v literatuře, která se těší oblibě mezi studenty. Většinou šlo o cizí literaturu, která neměla v sobě žádné vzdělávací jádro: „Zvláště ty mnohé hanebné francouzské romány neměly by se dokonce propouštět, a jisto jest, že se již ve Francouzích a v Belgii s takovým literárním neřádem hlavně na odbyt v Rusích spekuluje, a zdá se, že se mládež ruská jen nejvíc proto doma i v pensionátech francouzsky učí, aby se takovým nemravným čtením o všechn zdravý rozum a o ten poslední zbytek morální síly připravit mohla, který se v nich uchoval v zápasu ruské nezkažené přírody s cizozemskou bezcharakterností. Podivno, že se pravé klasické spisy zahraniční velmi zřídka čítají, nejvíce jen ta nemravná pleva.“³⁴

Havlíček později podal kritiku Kollárovy ideje slovanské vzájemnosti v článku *Slovan a Čech*. (viz kap.1.2) Nejprve odmítl základní tezi, že všichni Slované tvoří jeden národ. Havlíček mohl z vlastní zkušenosti poukázat na tehdejší nepřátelství obou velkých slovanských národů, Poláků a Rusů. Jeho příčinu viděl v carském absolutismu, kterému byla všeslovanská idea záminkou k dosažení ruské nadvlády nad ostatními slovanskými národy. Zdůraznil, že je důležité oddělovat od sebe ruský národ a vládu. Ze svého pobytu v Moskvě poznal Havlíček velký rozdíl mezi carem a prostým lidem, a to přispělo k jeho realistickému pohledu na Rusko. Zároveň ho zaujal prostý lid v jeho otevřenosti, víře a srdečné obětavosti vůči vlasti. Začal věřit v ruský národ, v jeho sílu a budoucnost. V následující citaci vyjadřuje Havlíček svůj postoj k ruskému národu: „...národ veliký, dobromyslný, velmi schopný a čiperný, zachovalý v staroslovanských obyčejích, národ s velkou budoucností, od kteréhož si i my všichni ostatní slabší kmenové slovanští pro budoucnost mnoho dobrého naší země slibujeme a něco jiného ruská vláda. Vlezli bychom do pasti, kdybychom se též popudili proti ruskému národu, kdybychom absolutismus ruské vlády považovali za vinu ruského lidu. Vlády pomíjejí, národy trvají...Neprohlížejme nikdy onu velikou pravdu, že bylo zapotřebí kolik tisíců let, aby se utvořil a vzrostl ruský národ, že ale za jednu noc, za jednu hodinu může povstati a zase pomínouti každá vláda.“³⁵

Výstižnou charakteristiku Havlíčkových *Obrazů z Rus* podala M. Řepková: „V *Obrazech z Rus* je analyzována soudobá ruská společnost. Je shledána jako společnost ovládaná jednak násilím, jednak principem nerovnosti lidí, v níž postavení člověka je určováno mocí, rodem, majetkem, hodnostmi. A právě zobrazení člověka uvnitř této společnosti bylo středem Havlíčkova tvůrčího zájmu. Na první pohled se zdá, že Havlíček v obraze lidí zdůrazňuje spíš složku obecnou. Nezobrazuje je totiž jako jedince, ale naopak

³³ tamtéž, s.94

³⁴ tamtéž, s.131

³⁵ tamtéž, s.124

*kolektivně, v množství, davu, ve skupinách, vrstvách, společenských typech: kupce jako celý stav, šlechtu jako třídu, služebný lid, izvoštíky, muzíky, různé druhy cizinců jako pestrou, ale jednolitou masu. Autor v popise pomíjí jedinečnost a individuálnost lidských zjevů a hromadí pouze znaky a vlastnosti společně těmto skupinám a vrstvám. Každá tato vrstva, třída nebo skupina je však určena nejen popisnými vlastnostmi, ale i poměrem k vrstvám ostatním a zároveň svým místem a úlohou ve společenském celku. Člověk je tak stále viděn ve svém sociálním zařazení, v pevném a závazném umístění uvnitř širšího společenství, začleněný v hierarchii jeho vztahů.*³⁶

V *Obrazech z Rus* nalezneme kritický pohled na ruskou skutečnost, jasně vyjádřený postoj k jejím kladným i záporným stránkám. Havlíček se svou kritičností snažil uvést pro vlastní národ příklad, poučení a výstrahu. Chtěl, aby Češi při čtení jeho *Obrazů z Rus* srovnávali vlastní poměry s poměry ruskými, vlastní život s životem průměrného ruského člověka a vlastní útrapy a bědy s bédami ruského lidu. „*Obrazy jsou nejvěrnější ukázkou jak si Havlíček původně zamyslel psát: uvádí v nich v činnost veškeré složky bohatého talentu svého, píše zábavně i poučně, fejetonický i tendenčně, žertovně i vážně. Bystře pozoruje, a co vyzozoroval, duchaplně vyjadřuje s narážkami na české poměry.*“³⁷ V *Obrazech* projevil Havlíček schopnost vykreslit vnější svět živě a lidi v jejich osobité podobě. Poukazuje především na společenské rozpory příznačné pro tehdejší Rusko, na propast mezi lidem a panstvem, na poddanství a nerovné vztahy mezi lidmi. Vysmívá se šlechtě, která žije z práce vykořisťovaných poddaných. Naproti tomu u prostého lidu vyzdvihuje lidskou lásku a dodržování různých zvyků a obyčejů. L. Šaloun obdivoval Havlíčkovo umění slova a přirovnával ho k sochařství: „*Jeho verše a jeho věty jsou jakoby tesány z žuly. Prozrazují nejen básníka zcela neobyčejného nadání, nýbrž i výtvarného umělce. Ba měl bych sto chutí zabrat Havlíčka literátům i novinářům a zařaditi ho rovnou do cechu výtvarníků. Tak silně na mě působí malířsky, ba zrovna sochařsky. Jeho obrazy, nahozené několika slovy s vervou úžasnou, nikým u nás dosud nepředstížitelnou, oslňují barvami a prostými liniemi, jeho figury překonávají svou monumentalitou...*“³⁸

Obrazy z Rus můžeme považovat za první z důležitých milníků v Havlíčkově díle. Pobyt v Rusku byl pro něho přínosný po všech stránkách. Přispěl a změnil jeho názorové postoje vůči Rusku a rozšířil jeho obzory. Havlíček po svém návratu začal český národ ve

³⁶ Řepková, s.72

³⁷ Chalupný, *Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo.* s.263

³⁸ Korejčík, Stich, s.191

smyslu svého poznání ihned vychovávat k samostatnosti a svébytnosti. Havlíčkova cesta do Moskvy přinesla i do českého národního života kritické a realistické vidění.

3.2 Epigramy

Události roku 1848 a vzrůstající potřeba rychle reagovat na politické postoje a dění vyžadovaly od literatury menší formy, jakými jsou satirická drobná próza, literární kritika nebo polemický článek. Havlíček sáhá po epigramu jako po prostředku, ve kterém vidí útvar pro danou dobu a pro své tvůrčí záměry nejvhodnější. Epigram je mu především formou, kterou je možné stručně a pádě vyslovovat vyhraněné názory a postřehy. Většina Havlíčkových epigramů pochází z období jeho pobytu v Rusku. Havlíček již před tím psal epigramy zaměřené většinou na konkrétní osoby a jejich vlastnosti. Ovšem po návratu z Ruska vydává pod názvem *Epigramy 1845*, soubor jiného rázu. Tento soubor epigramů má pět oddílů věnovaných Církvi, Králi, Vlasti, Múzám a Světu. Tyto názvy oddílů naznačují Havlíčkovu dedikaci mocnostem světa ovládajícím život člověka. Tato sbírka se značně liší od jeho raných pokusů v psaní tohoto žánru. Během ruského pobytu se autor zabýval studiem ruské literatury zvláště satiry v její různé podobě. Působila na něho Lessingova teorie o dvou částech epigramu, o jejich vzájemném vztahu a o nadpisu. Pro Havlíčka byla taková forma nejvhodnější, protože chtěl co nejvíce uplatnit svůj vtíp a satirický postřeh. Princip jeho epigramu je postaven na vzbuzení napětí v první části epigramu a jeho kulminaci ve druhé části. Lessing byl Havlíčkovi vzorem i autoritou v mnoha směrech. Jeho tvrdá, stručná epigramatická forma zapůsobila na Havlíčka tak silně, že napodobil i některé Lessingovy formální vtipy. Kromě teoretického studia Lessinga a četby nejlepších světových epigramatiků zaznamenával Havlíček nápady a postřehy z ruského života, zapisoval konkrétní situace, které mu poté posloužily námětem při tvorbě epigramů. Havlíček jako žertující satirik se liší od ostatních satiriků právě svou lidovostí. Postupně v něm klíčil záměr, který dozrál za pobytu v Rusku a o němž sděluje J. T. Klejzarovi: *„Největší má péče byla složití některé epigramy v národním duchu...Rozumí se ale, že jenom forma může být národní: věc sama národu ovšem neznámá, a kam bychom přišli, kdybychom nesměli přes meze vědomostí obecního lidu překročit dále. Tedy jenom pokračovati v duchu národním k předmětům*

vyšším.³⁹ Havlíček z lidové poezie převzal a zachoval umělecký výraz, tvar a básnickou techniku lidové písně. To je další aspekt lidovosti Havlíčkovy tvorby. Pokud jde o předmět jeho satiry, byly epigramy namířeny proti nejreakčnějším jevům jeho doby, proti katolické církvi a absolutismu. Paroduje např. teologické výklady, modlitby, novinářské zprávy, ukolébavky, pořekadla, veřejné nápisy apod. Havlíček pěstoval epigram s jednoznačně politickým záměrem, zatímco u jeho předchůdců převládala literární inspirace a vyjadřování všeobecných pravd nebo zachycení konkrétního příběhu nebo prožitků. Základem Havlíčkových epigramů se stává skutečný život a jeho poznávání. „*Havlíček se snažil skutečnost poznávat do hloubky, nespokojovat se jen povrchní znalostí a nevyhýbat se naléhavým, ani ožehavým otázkám. Proto u něho nejde o kritiku jednotlivostí, okrajových problémů, ale o kritiku celého společenského systému... Ostrá kritika skvrn soudobého života, celé podstaty feudálního řádu a všech nedostatků v národním životě, to je především smysl celého Havlíčkova kritického realismu, nejen v epigramech...*“⁴⁰ To vše se opírá o zobrazované skutečnosti. Autor z ní uměl vybrat takové osoby, fakta a události, které se mu mohly stát prostředkem k postižení podstatných rysů zobrazované skutečnosti. Havlíček také vysoko oceňoval ty ze svých epigramů, „*kteří se nedají přeložit do jiné řeči*“⁴¹ To svědčí o jeho osobitosti podobně jako užívání různých prostředků a vrstev jazyka. Havlíček také uvažoval o komickém účinku rozporu mezi obsahem a formou.

Sdělení, které je obsahem jeho epigramu, není vždy vysloveno přímo a naplno, je představeno pouze náznakem a nápovědí, aby byl čtenář nucen domýšlet text epigramu sám. Pointa uvolňuje napětí vytvořené vstupním motivem epigramu a zároveň objasňuje jeho funkci, a uspokojuje pocit očekávání, který byl na počátku vyvolán. Od pointy vychází vždy nezbytný impulz k domyšlení toho, co bylo textem pouze naznačeno. Všechny jazykové prostředky, jako jsou nápovědi, narážky, obrazná pojmenování, zkratky, jsou soustředěny právě k pointě. Parodický záměr naznačuje už i samotný nadpis. Havlíček užívá široké škály vrstev jazyka. Najdeme u něho slova jednak z oblasti mluvy obecné a lidové, jednak ze sféry knižní. Často užívá výrazů cizojazyčných (např. citátů německých nebo latinských), na druhé straně zase neváhá použít ani triviálního výrazu nebo drastičtějšího obrazu. Všechny umělecké postupy a prostředky jsou spojovány a kombinovány v rozmanitých variacích. Havlíček byl prvním, kdo ve svých epigramech zavedl formu nepřímého vyjádření. Tento

³⁹ Řepková, s.30

⁴⁰ Buriánek, s.15

⁴¹ Quis, s. 190

jazykový prostředek využívá pro to, aby demaskoval negativní vlastnosti jako lež a pokrytectví. Kromě zmíněných jazykových prostředků, klíčovou roli v Havlíčkových epigramech zaujímá jeho slovní vtip. Nepoužívá ho samoúčelně, ale slouží mu jako jeden z prostředků k vyjadřování určité myšlenky. Slovní vtip staví na slovech, která sice znějí podobně, ale významem jsou si hodně vzdálená. Takovým užitím kombinací slov se autor pokouší poukázat na některé jejich společné skryté významové rysy a tím dosáhnout komického účinku. Například: rak – Rakousy, nedotknutá panna – dotýkavý růženec, cenzura tiskne – tiskař cenzuruje, ježek – jezovit. Někdy slova obměňuje podle lidové výslovnosti: jezuita – jezovita:

Jezovit pochází spíše
od ježka než od Ježíše.

Sémantika slova je důležitým polem Havlíčkovy básnické tvořivosti v epigramech. Použitím neobvyklých slovních spojení chtěl Havlíček v tomto epigramu upozornit na skutky jezuitů, které se rozešly s původní vírou. Vystupuje zde do popředí jeho ironie a maximální nejvyšší sarkasmus, které pramení z jeho nevíry a skepticismu.

V dalším epigramu ironizuje význam posvátných křesťanských symbolů, jako jsou: boží krev a boží tělo. Havlíček se vysmívá katolické církvi a jejím služebníkům, kteří podle něj činností znehodnotili Boha. Tím, že Bůh je ztělesněn, ztrácí svou svatost, významovost a autoritu:

Perfectabilis fidei catholicae – dokonalost kat církvi

Oj, raduje se, katolická chaso,
máme boží krev a boží maso; –
ještě boží střeva – potom na letnice
bude dělat papež boží jitrnice.

Snad nejvyšší stupeň ironie vidíme u Havlíčka v dalším epigramu, kdy Bůh vystupuje jako ateista. Havlíček v *Slovanu* napsal: „*Náboženství není na světě jako by toho potřeboval Bůh, nýbrž proto, že toho potřebují lidé, zkrátka že jest a má být ku prospěchu lidstva a ne pro Boha*“⁴² Jestliže u lidí všeobecně platí, že ateismus je nevírou v existenci Boha, tak zde autor

⁴² Chalupný, Havlíček, prostředí a dílo. s.127

staví zcela neočekávaně Boha do pozice nevěřícího vůči lidstvu, a především jeho dobrým vlastnostem:

Ateistou buď, toť víra jistá,
Pán Bůh sám je také ateista.

V dalším příkladu dochází Havlíček až k neslučitelné slovní a významové inverzi, přičemž ta neubírá na chápání hlavní myšlenky:

Házelo se – jakož v biblí zní –
na cizoložnice kamení:
římská církev trestá ještě více–
kněžmi hází na cizoložnice.

Další epigram prohlubuje propast mezi pravou vírou v Boha a činnostmi katolické církve:

Bůh, náš Otec, pro chování
deset nám dal příkázání
ale církev, jeho Mát',
zkrátila je v jedno: Plat'!

Havlíček také připomíná husitské války jako významnou událost v dějinách českého národa. Svou rozhořčenost transformuje do ironie, která vytváří dojem, že básník nahlíží na vážnost problému husitských válek jako na něco bezvýznamného:

Proč byly husitské rvačky? –
Rozhodnout se nimi mělo,
má-li se jíst boží tělo
s omáčkou, neb bez omáčky.

Některé Havlíčkovy epigramy jsou zaměřeny jak na služebníky svaté církve, tak i na chudou vrstvu věřících lidí:

Farář dělá z chleba a vína

pro duše selské
tělo a krev:

sedlák dělá tělem a krví

pro tělo kněžské
víno a chleb.

Epigram je budován na protikladu dvou jeho částí, které jsou ve vzájemné konfrontaci: farář – sedlák, duše – tělo, tělo a krev – chléb a víno. Je založen na kolísání nebo střídavém uplatňování dvou a více významů téhož slova, významu vlastního i obrazného. Biblický symbol „chléb a víno“ uvedený v prvním verši a znamenající boží tělo, a krev v posledním verši nese zcela jiný význam. Toto slovní spojení rámcuje celý epigram za účelem dosažení velkého významového kontrastu a zdůraznění skutečnosti skrývajících se za skutky obou vrstev společnosti.

Pracující rolník je vykořisťován absolutistickou mocí, v čele které stojí král podporovaný církví:

Ins stambuch Sr Hochgeboren – do památníku jeho Výsosti

Každý dělej svoje,

milý pane můj:

sedlák žito z hnoje

a ty z žita – hnůj.

I zde najdeme inverzi: žito z hnoje, z žita – hnůj. Autorovo přímé oslovení krále „milý můj“ svědčí o jeho otevřeném výsměchu, který teprve vrcholí, když básník mu začne tykat v druhé části epigramu.

Tyto vybrané epigramy ukazují Havlíčkův přímý útok proti malosti, pokrytectví a vykořisťování spojené s vládnoucí mocí. Havlíček v jednom z epigramů dobře zformuloval svůj cíl - poukázat na společenské a politické nedostatky:

Jehly, špičky, sochory a kůly

stesal, skoval, zostřil, sebral

kvůli

vojně s hloupostí a zlobou místo šavel

Borovský Havel

Havlíček chtěl v epigramech ukázat opravdový svět a věci jaké ve své podstatě jsou, nazvat vše svými pravými jmény bez příkras a přetvářek. Havlíčkovy epigramy probouzely a podporovaly kritický záměr člověka vůči autoritě a všeobecně uznávaným věcem.

„Lidovou formou, mistrovským ovládním jazyka, precizním postřehem aktuálního problému zpřístupnil Havlíček své epigramy všem vrstvám společnosti. Masaryk jeho lidovost viděl v tom, že Havlíček: „byl a zůstal člověkem z lidu, myslil jak ten lid, mluvil a psal jak ten lid, cítil jak ten lid...“⁴³

Chalupný zase vidí Havlíčkovu lidovost především v jeho satirickém zpracování humoru: *„Havlíček hledí splynout s humorem lidovým a nelézt v něm svůj výraz, radost i osvobození. Tímto rysem Havlíček nejen se liší od jiných, nýbrž jde právě proti obvyklému proudu humorem vtipu a satiry. Většinu satiriků satira vede k aristokratismu, k pohrdání společností a zejména lidem. Havlíčka jeho dar vtipu naopak sblíží s lidem opovrženým. On vtip svůj vyjadřuje úslovími lidovým, v lidovém duchu ho i koncipuje.“⁴⁴*

V kontextu českého národního obrození představují Havlíčkovy epigramy novou stránku v kapitole epigramatické literatury. Havlíčka můžeme považovat za otce politické satiry, který v rušné revoluční době připravil půdu pro vznik další generace satirických epigramatiků. *„Za skutečný vrchol českého obrozeneckého epigramu budeme považovat epigramy K. Havlíčka Borovského, a to pro jejich široký okruh námětů, jejich pokrokové zpracování a umělecké vyjádření, a proto, že Havlíček jimi rozvinul satirický epigram v národním duchu.“⁴⁵*

3.3 Křest svatého Vladimíra

V době pobytu v Brixenu Havlíček pokračuje v práci nad svými díly. *Tyrolské elegie* vznikly jako ozvěna na Havlíčkovy zážitky z jeho zatčení a deportace do Brixenu. V této době napsal také svá další díla *Král Lávr* a *Křest svatého Vladimíra*.

Svou kritiku absolutistické vlády a církve vyjádřil autor nejostřeji v díle *Křest svatého Vladimíra*. Satiricky tu vypočetl samy principy církevního a státního absolutistického zřízení. Jsou představeny jako reálné síly zasahující do života lidí, ale také

⁴³ Masaryk s.175

⁴⁴ Chalupný, Havlíčkova osobnost, její ovzduší a kořeny. s.36-37

⁴⁵ Buriánek, s. 60

jako nadčasový systém moci. Havlíček odhaloval v církvi nejpevnějšího spojence světské feudální moci. Podnětem k napsání tohoto díla mu byly dřívější zážitky z Ruska i dobré znalosti ruského způsobu života. Tyto dojmy a postoje vůči pravoslavné církvi vyjádřil Havlíček již dříve v *Obrazech z Rus*. Proto lze říci, že v době napsání *Křtu* posuzoval Havlíček domácí církevní moc na základě porovnání s východní pravoslavnou církevní mocí. Havlíček vidí rozdíly i shody mezi těmito dvěma institucemi. Car v Rusku je hlavou pravoslavné církve, všichni věřící ho uctívají a jsou tudíž pokorní ve své povaze, náboženství a víra je smiřuje, kdežto západní katolicismus nepřivedl život národní a církevní k harmonii.

Jako námětový podklad pro tuto skladbu posloužil Havlíčkovi příběh knížete Vladimíra z ruské Nestorovy kroniky. Autor vybral tuto látku ne proto, aby podal básnický obraz pokřtění Vladimíra, spíše aby vyjádřil myšlenku většího a aktuálního významu – útok na současný rakouský absolutismus. Klíč k satirickému zobrazení leží ve vztahu a pojetí obou hlavních postav: boha Peruna a cara Vladimíra, přičemž Perun je v básni carovým služebníkem a je zcela závislý na jeho vůli a rozmarech. Ve *Křtu svatého Vladimíra* je představen bůh sloužící světské moci. Car Vladimír je tyran a nadutý hrubián uplatňující svou svrchovanou moc. Bůh Perun nabývá podoby lidské, a to například vylíčením lidských úkolů: „*měsíčka zavřít do chlívka, potom v slunci topit*“⁴⁶, nebo vyjádřením lidského těžkého údělu: „*málo platu, služba těžká, nikdy konec práce*“⁴⁷. Na samém začátku básně vidíme cara Vladimíra familiárně se chovajícího k Perunovi. Car pokládá boha Peruna za svého sluhu a chce jeho hromobitím ušetřit na slavnostní dělostřelbě:

„Hřmi, Perune, na můj svátek
místo kanonády,
škoda prachu, dost ho padne
v bitvách u armády.

Hřmi, Perune, na můj svátek
místo kanonády
pak si přijdi se mnou vypít
šálek čokolády.“ – ⁴⁸

⁴⁶ s.19

⁴⁷ s.10

⁴⁸ s.8

Už samo toto humorné zlidštění strhává z boha svatozář, popírá ho v jeho postatě a znehodnocuje. Básník zesměšňuje nejen cara a Peruna, ale i lidi, kteří se domnívají, že jejich maličké sobecké zájmy se uskuteční, když se za ně jenom pomodlí (ve II. zpěvu nazvaném *Hospodářství*). Perunův dialog vyjadřuje praktický vztah k bohu, zakotvený daleko spíše ve světě lidském než v nadpozemských sférách:

Ten mne prosí, bych mu hlídal

louky a osení,

ten zas chce, abych pomáhal

krávě při telení.⁴⁹

Znehodnocení boha vyjadřuje nejen jeho služebný vztah k Vladimírovi a jeho polidštění, ale i příběh o jeho vzpouře a zatčení. Absurdnější představa než zatčení boha už prostě není možná. Bůh je souzen a odsouzen vojenským tribunálem a nakonec popraven. Autor stupňuje účinek absurdity v řadě groteskně paradoxních výjevů a situací: bůh v hádce s carem, bůh vedený policajty, bůh v šatlavě, bůh před vojenským soudem, bůh usmýkaný k smrti. Umělé zkonstruované „nesmysly“ nabývají hlubokého satirického významu tím, že je jimi měřena absolutnost moci. Perunova historie umožňuje zobrazení, které spojuje kritiku s konkrétní životní realitou obecnými principy. Je v ní odhalena pravá tvář světské a církevní moci. Je tu nastaveno zrcadlo i řadě soudobých institucí. Předmětem útoku a výsměchu se stává například rakouská justice. Autor hovoří o podobě justice i celého režimu, o jeho tuposti a falešné liberálnosti, o suverénnosti zvůle, která si troufá ospravedlnit každou nelogičnost.

Sedmý zpěv *Ministerská rada* je karikaturním obrazem vlády a s ní ve zkratce celé struktury absolutního státu. Představují se tu jednotlivé nevraživě soupeřící resorty se svými egoistickými zájmy, se skrytými osobními cíli jednotlivců, vystupuje zde promyšlená a organizovaná instituce řízená k ovládnutí lidí a národů.

V celé básni Havlíček aktualizuje, přibližuje události své době a naznačuje čtenáři, že nejde jen o minulost, ale především o přítomnost. Pravý význam básně je skryt, ale zároveň prozrazován, čtenářova pozornost je k němu přitahována různými narážkami a časovými i místními nepřesnostmi (například narážky na Brixen a Kufstejn, na osud žurnalisty, který psal proti víře). Všechny mají jedno poslání: uměleckým obrazem minulosti kritizovat současné poměry.

⁴⁹s.28

Jazykový a stylistický rozbor Křtu svatého Vladimíra ukazuje, že báseň byla také napsána v duchu národní poezie. Například autor oživuje vyprávění dialogy postav po způsobu zpěváka kramářských písní s přímým oslovením čtenáře: „*Slyšte, lidé, pro výstrahu mé smutné zpívání, že proti policajtům sám bůh neubrání*“⁵⁰ „*Poslyšte, milí křesťané, tu smutnou novinu...*“⁵¹, nebo v závěrečném mravním naučení:

„Važ si všeho, milý synu,
co na trůnu sedí,
na ponížené dušinky
car milostně hledí“⁵²

Bohaté jsou lidové prvky v promluvách Perunových:

Hrom ať' do nich! Abych neklekl,
zdržet se nemohu!
když jí koza málo dojí
běží k pánu bohu.
Tomu sušit, tomu močit,
tomu pole hnojit,
dřív si, prase, zdraví zkazil,
potom ho mám zhojit!⁵³

Básník vstupuje do děje prostřednictvím hodnotících názorů, které vplétá do vyprávění. Havlíček se ve své tvorbě snažil bezprostředně působit na čtenáře, aniž by mu své myšlenky vnucoval. Oživuje vyprávění vypravěčskými poznámkami a glosami, které přerušují děj. Nejčastěji tyto komentáře reflexivně shrnují a hodnotí smysl vyprávěných událostí: „*Už ho vedou svázaného, všechno ve mně hrká!*“ (Policisté odvádějí Peruna, *Vojenský soud*, s. 23). Vyjádření jakési životní či dějinné filosofie nalezneme v pátém zpěvu *Bezbožnost v Rusích*:

„Ale svět je pořád stejný,
lidé ho nezmění,
plivni si stokrát do moře,

⁵⁰ s.23

⁵¹ s.36

⁵² s.42

⁵³ s.17

ono se nezpění“⁵⁴

Jinde autor vyjadřuje svou lítost vůči bohu a také poukazuje na celou absurditu božího osudu:

Oj Perune, Perunečku,

lituju tě tuze:

zejtra na tě teprv čeká

přežalostná chůze!

Oj Perune přeneš'astný,

kam jsi myslil, brachu,

hanět cíara, svého pána,

a to beze strachu?⁵⁵

Lidovou formu lze hodnotit podle toho, jak autor svou myšlenku vyjádřil lidovým jazykem a básnickými výrazy srozumitelnými širokým vrstvám lidu. „*Havlíčkovy politické popěvky dosáhly toho snadněji a hravěji. Byly ihned zpytovány, a staly se majetkem davu, jsouce, i když vyplnily své politické a tendenční poslání, dosud živými a nedostižnými vzory popěvku čistě lidového svou řízností a zpěvností...*“⁵⁶ Tato báseň, podobně jako jeho epigramy, je postavená na hře s významy slov a expresivnosti jazyka, kterou Havlíček čerpá z rozmanitých lexikálních oblastí. Jazykový plán oddílu *Jezovitský marš*, který tvoří poslední část básně, je osnován na kontrastu mezi cizími slovy, frázemi a obraty lidovými: „*Pleni sunt coeli – abychom dobře měli.*“⁵⁷ Cizí slova Havlíček používal tak, aby působila satiricky a komicky, dokonce přibližuje tyto frazémy lidovému slovníku, a to pomocí jejich výslovnosti. Obvykle volí taková cizí slova, která zní podobně jako slova česká, mají však odlišný význam. Tímto kontrastem latinského a českého významu autor ironizuje a stupňuje satiru celé básně: „*Dominus vobiscum – lepší hloupost nežli rozum. Sicut erat in principio et nunc et semper – nedávej nikomu nic, ale všem ber! In te Domine, speravi – žaludek nám dobře tráví, libera nos a malo – sedum liber masa málo!*“⁵⁸ Celé toto jezuitské „vyznání víry“ je zároveň vyznáním autorovy nevíry. V básni lze také spatřit několik příkladů toho, jak Havlíček záměrně oprošťoval slovník od prvků spisovných a nahrazoval je buď výrazovými prvky lidové mluvy nebo vulgarismy. „*Hrubé výrazy jsou projevem temperamentu lidového nikoli projevem nevkusy.*“ říká Chalupný ve studii o Havlíčkovi. Sám Havlíček to odůvodňoval

⁵⁴ s. 44

⁵⁵ s.21

⁵⁶ České myšlení, s. 608

⁵⁷ s.59

⁵⁸ s. 59-60

takto: „*Já mám jakýsi instinkt proti zdvořilým lidem: jen mezi grobiány se cítím jako doma. Zdvořilost se může každý naučit, ale grobiánem se musí narodit.*“⁵⁹ Vulgární výrazy využívá v básni především v mluvě boha Peruna:

At' si tu svou čokoládu
car prej sám sežere
a že on na celou službu
s odpuštěním sere.⁶⁰

nebo:

A když žena pořad bručí
bručí jen a štěká,
och! to musí pomrzeti
boha i člověka!⁶¹

Havličkova satira nebyla založena jen na pozorování humorných životních situací, ale byla především ostrou kritikou samotných principů, na kterých byla soudobá společenská skutečnost vybudována. K dosažení maximálního satirického a komického účinku sáhl Havlíček po parodii a karikatuře. Parodie se týkala zvláště politiky s jejími atributy, jako byly audience nebo ministerská rada. „*Humor jeho je částí lidskosti, a jako u humoristů největších propuká reakcí na projevy lidské slabosti a marnosti. V Tyrolských elegiích a Křtu – přestává být pouhým vtipem a smíchem a stává se pravým, hlubokým, ryzím humorem, tak vzácným projevem duševním, v němž se spojuje odbojnost individua s uznáním řádu světového a bojovní nenávist s hrdou resignovaně filosofickou povýšeností nad zápasy denní.*“⁶²

Ve *Křtu svatého Vladimíra*, uvedl Havlíček na svět podstatu světské morálky s její ješitností a umělou sebejistotou myslící, že ve všem obstojí klidně i bez víry v Boha.

⁵⁹ Chalupný, K. Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo. s. 81

⁶⁰ Křest svatého Vladimíra, s.9

⁶¹ tamtéž. s.21

⁶² Chalupný,tamtéž, s.75

3.4 Epištoly kutnohorské

První vydání *Epištol* se objevilo v roce 1850 v časopise *Slovan*. Byly stručnější a obsahovaly celkem sedmnáct kapitol. Avšak pozdější druhé vydání bylo obširnější a představovalo samostatnou brožuru skládající se z 31 kapitol. Pro své publikace byl časopis *Slovan* stihán a *Epištoly* byly brzy zabaveny. Jako oficiální důvod tohoto kroku bylo uvedeno, že Havlíčkovovo dílo „*prý obsahovalo místa rouhající se a zlomyslně rušící úctu k panovníkovi a protože obsahovalo místa vyzývající, popouzející anebo sváděti se pokoušející jednak k neposlušnosti, k vzpouře anebo k odporu proti zákonům, nařízením a nálezům soudů, proti ustanovením veřejných úřadů, nebo proti úředníkům k jejich vykonávání povoláním, jednak k nepřátelstvím proti rozličným národnostem, spolkům náboženským, jednotlivým třídám nebo stavům společnosti občanské, anebo proti sborům zákonně uznaným.*“⁶³ Nebyly to články urážející jakékoliv náboženství, nýbrž články prodechnuté opravdovými snahami vrátit náboženství jeho pravému úkolu. Havlíček již dopředu věděl o osudu a následcích, které postihnou jeho spisy. Upozorňuje své čtenáře, že jeho *Epištoly* budou staženy a považovány za kacířství a on bude obvinován z rouhání. Proto ihned na začátku vykládá jejich zabavení jako znamení, které svědčí o tom: „*že jsem těmto pánům zajel do živého, že jsem se dotekl nejsvětější jejich věci – kapsy.*“⁶⁴ „*Předvídám sice, že tímto spisem o jehožto laciné vydání a náležité rozšíření jsem se přiměřenými cestami postaral, zvláště proti sobě popudím celý chvost hierarchie a že se budou sypati na mne ze všech stran odpovědi a tupení.*“⁶⁵ Přímocarost Havlíčkových výroků měřila přímo na jádro kritizované skutečnosti. Adresnost a místy přímé oslovení čtenáře ukazuje na snahu o co nejbezprostřednější podání: „*...nejsem ani jezovita ani ligurián; poněvadž ale nemohu od vsi ke vsi, od městečka k městu cestovati a slova svá hlásati, umínil jsem si svá misionářská kázání tuto tiskem vydati a mezi vás, drazí krajané, rozeslati.*“⁶⁶ I zde se Havlíček drží své lidovosti, proto jsou *Epištoly* psány neučanou a srozumitelnou formou, dostupnou pro široké vrstvy lidí. O to se autor velice snažil a již v předmluvě k *Epištolám* napsal: „*spisek můj tak snadně srozumitelný a tak přesvědčitelny jest pro každý zdravý rozum a pro každé nezkažené srdce.*“ Zároveň vytyčil cíl svého spisu:

⁶³ *Epištoly kutnohorské*. s.16

⁶⁴ s.10

⁶⁵ s.8

⁶⁶ s.10

„bojovati totiž s všemi silami proti mocnosti od jakživa záhubné pokrokům veškerého člověčenstva a jmenovitě úhlavní nepřítelkyni našeho národu ve všech dobách jeho dějin.“⁶⁷

Svými *Epištolami* sleduje Havlíček cíl *“vysvětlovat staré křesťanství”⁶⁸* Míni tím původní křesťanství, na které se už dávno zapomnělo a které je již považováno za kacířství. Vedle toho chce autor poodhalit a zahanbit služebníky církve, o nichž mluví s nádechem ironie a sarkasmu: *„kteří nám naději na sebe osladiti chtějí to peklo, které nám oni sami již zde na zemi způsobili; umínil jsem si pokaziti řemeslo oněm bohabojným mužům...“* Užití slov „řemeslo“ a „bohabojným mužům“ v sobě nese záporný satiricko-ironický význam a svědčí o autorově hluboké nevěře a nedůvěře vůči církvi. Její službu nazval Havlíček řemeslem, a to proto, že služba Bohu je v jeho perspektivě církví pojmána jako cesta za účelem vytváření zisku. Havlíček hodnotí katolickou církev podle její krvavé minulosti a přetrvávající přítomné moci. Svůj názor vyjadřuje slovy: *„Nic protismyslnějšího, nic méně důstojného není než policejním způsobem chtít rozšiřovat pravou nábožnost, víru v Boha!“* Církev se totiž podle něj uchýlila od prvotní, původní pravé víry. Zde autor rozlišuje pravé náboženství od nepravého. Pod pravým míní skutečnou víru, kterou člověk chová v srdci. Srovnává křtěného katolíka konajícího všechny potřebné obyčeje katolické církve, ale v srdci nevěřícího s mohamedánem, který je upřímným věřícím. Navíc dodává, že nezáleží na tom, jaké náboženství vyznáváš, ale co cítíš a chováš v srdci. Nepříznivější doba pro náboženství podle Havlíčka nastane, když bude největší tolerance a církev bude odtržena od vládní moci. Zároveň uznává vyznavače ostatních náboženství a nevěří v dogmata katolické církve o tom, že nevěřící budou věčně zatraceni: *„...jen část lidstva, a to bez jich zásluhy a za tu náhodu, že právě co katolíci narozeni byli, nechal k spasení přijíti, a velikou, nesrovnale větší většinu všech ostatních svých tvorů též bez jejich viny (neboť se z nich větší část ani po čas svého života nedoví, že jest jaká katolická církev na světě!) nechal upadnout do věčného zatracení?! Mohl by zatratiti Bůh ty nesčíslné miliony, kteří žili na světě ještě dříve, než nastalo katolické náboženství, a kteří tedy ani nemohli státi se katolíky?“⁶⁹* Havlíčkovi jde především o pravdu, která je předmětem víry. Jeho pojetí snášenlivosti tkví v uznání pravdy jiných náboženství a vzájemné snášenlivosti: *„Křesťanství jest tedy křesťanovi pravdou, muhamedánovi muhamedánství, katolíku katolictví, evangelíku evangelictví, buddhistovi budhaismus, lamaitovi lamaismus: před Bohem ale (osměluji se doufati!) jsou všechny stejně pravdou,*

⁶⁷ s.7

⁶⁸ s.10

⁶⁹ s.13

*totiž potud, pokud je kdo upřímně dle svého nejlepšího přesvědčení věří a dle nich se zachovává*⁷⁰

Náboženskou snášenlivost zakládá Havlíček na vzdělání, z kterého poté těží pravá mravnost a znalosti ostatních kultur, tradic a věr: „*Vědomí vede k snášenlivosti, nevědomí k svarům.*“⁷¹ Jeho pojetí víry a náboženství se neopírá o žádnou církev a vyznávání víry. Domnívá se, že by měl každý člověk podle svého duchovního vzdělání přemýšlet o původu a účelu světa a své roli v tomto životě. Lidé se sice odnepaměti zajímali o metafyzické otázky bytí a účelu své existence, ale Havlíček zdůrazňuje, že právě náboženství zneužilo svého postavení k sobeckým a podlým účelům: „*Zlosynové tohoto světa zpozorovali velmi brzy, jak silný jest náboženský cit každého poctivého člověka, a umínil si hned pokaliti svým jedem tento zdroj lidského blahobytu a útěchy a použití tohoto náboženského citu právě pro jeho sílu a všeobecnost za pouta, kterými by sobě spolubratry své k tuhé služebnosti co nejpevněji uvázali.*“⁷² Nábožného člověka té doby srovnává Havlíček se slepým otrokem. Podobně jako i otroci tvrdě pracovali na své pány, tak i lidé slepě věří kněžím a svaté církvi a nic nevědí o jejich podstatě. Havlíček si bere za úkol nejen podnítit lidi k aktivnímu zamýšlení nad uvedenými fakty, ale navíc odkrývá účel náboženství: „*udušení rozumu v lidu*“⁷³ Svůj názor dále odůvodňuje a rozšiřuje ve článku *Proč jsem občanem?*: „*Pozorujeme kupř. naše náboženství. Co ono jest za našich času? Skoro nic jiného, než lidé při jistých příležitostech podrobují se jistým ceremoniím, jejichžto pravý význam již málokterý ví, že chodí v jistých dobách do kostela dívat se na jisté ceremonie, které již tisíc krát viděli, že přitom odříkávají buď z knížek neb nazpaměť formule, které již tisíckrát odříkali... Proč vlastně bylo zřízeno, aby se totiž se množila láska a poctivost mezi lidmi, aby jeden druhého podporoval, aby člověk toho, čím nad zvířetem jest povýšen, náležitě si vážil, na to se již nyní málokdo pamatuje, jakož se také vždy skoro zapomíná na tu okolnost, že náboženství není na světě, jako by toho potřeboval Bůh, nýbrž proto, že toho potřebují lidé, zkrátka že jest a má býti ku prospěchu lidstva, a ne pro Boha.*“⁷⁴

Havlíček také vykládá bibli dostupnými slovy a jeho snaha přednést pravdu hraničí místy s přímočarostí: „*Ježíš byl od farizeů a zákoníků ukřižován, to jest konsistoř, biskupové a úředníci dali Ježíše oběsit na šibenici!*“ Tímto silným výrokiem dovršuje autor kapitolu a

⁷⁰ s.15

⁷¹ s.18

⁷² s.22

⁷³ tamtéž

⁷⁴ Masaryk, s.188

ponechává čtenáře k zamýšlení. Jednu ze svých kapitol napsal Havlíček v duchu rozmlouvání se zákoníky. Proti jejich útokům uvádí své silné argumenty, námitky a názory, jež se zakládají na citacích z bible. Bible mu je podkladem mravní normy, vždy se o ni opírá a cituje z ní pro obhajobu svého stanoviska. Havlíček zde vystupuje jako mluvčí a obhájce svého národa. Svou odpověď začíná oslovením kněží: „*Vy plémě ještěrcí!... Dnes vytrubujete slávu a moc boží a velebíte víru, abyste zejtra ve jménu této víry místo: my chceme říci mohli: Bůh to poroučí!...*“⁷⁵ „...*Zastyďte a zarděte se již jednou, vy apoštolové pohodlného náboženství, které učíte, že se již každému za několik dní chození do kostela a provozování ceremonií otevře nebe, že ho Bůh bude objímat a líbat atd.*“⁷⁶ Takové smělé a útočné oslovení nemohlo zůstat bez ohlasu. Není divu, že Havlíčkovy *Epištoly* kvůli své přímočarosti byly posléze zakázány a zabaveny. *Epištoly* byly na svou dobu revolučními a panující absolutismus a cenzura jinak nedovolovaly vyslovovat všeobecné pravdy. Reakce na ně vyšla v Brně roku 1850 v týdeníku *Hlas jednoty katolické pro víru, svobodu a mravní ušlechtilost* článek: „*I zde na Moravě koluje časopis Havlíčkův „Slovan“ . V Jedovnicích k. p. jest 6 exemplářů novin těchto. Ačkoliv vděčně uznáváme zásluhy p. Havlíčka o rovnoprávnosti řeči naší, přece náramně želíme, že v nynějších listech jest toliko znamenati pero, které, celí v inkoustě černé žluči omočené, proti světským i církevním vrchníkům se téměř vzteká...Mezi těmito „proticírkevními, ke všeobecnému loupežení a obírání“ směřujícími časopisy jest také Slovan, vzteklý to časopis, který se spisuje perem ocelovým, ve žluči namočeným, a to ve žluči lidské, a ne ve žluči sprostých lidí, nýbrž ve žluči světských a církevních vrchníků! Šest exemplářů ho čtou v Jedovnicích. Jed a žluč ovšem si jsou blízko! O, Nerovnice, již vás vidím se všemi stodolami na rožni v horoucím pekle!*“⁷⁷ Havlíčkova reakce na tento článek byla: „*Přiznávám se, že mně ještě na světě nic tak nermoutilo jako ta vděčnost, s kterou brněnský Hlas uznal přece ještě některé moje zásluhy.... Za toto přátelské uznání mých zásluh dávám redakci Hlasu přátelskou radu, aby i ona psala své články žlučí; žádný by ani nevěřil, jak zčerstva pero jede a jak vtipné myšlenky z něho vyskakují, když se namočí do žluči ku př. Biskupské. A což hlavní věc, ušetří se inkoustu!*“⁷⁸

Havlíček odsuzuje katolickou církev pro její obohacování a zneužívání moci. Podle něho moc ve všelijaké podobě náboženské, vojenské, byrokratické nebo aristokratické vždy

⁷⁵ *Epištoly*, s.88

⁷⁶ *tamtéž*, s. 71

⁷⁷ s.67-69

⁷⁸ s.70

má za účel zneužívání vykořisťovaného lidu. Avšak za nejnebezpečnější považuje právě moc náboženskou, neboť: „zneužívajíc rouhavým způsobem jména Božího, ukrývá lidomorný jed svůj do svatyně a zaslepuje nevzdělaný lid.“⁷⁹ Náboženství je největším nepřítelem člověka, protože skrz víru manipuluje jak rozumem, tak i chováním lidí. Svědčí o tom krvavé dějiny katolické církve: „...účel její jest vždy jeden a ten samý, totiž zneužívati lidstvo jen za nástroj své libovůle a své špinavého prospěchů. Despotie ale v rouchu náboženském jest ze všech nejhorší a nejbezpečnější, neboť zneužívajíc rouhavým způsobem jména Božího, ukrývá lidomorná jed svůj do svatyně a zaslepuje nevzdělaný lid. Despotie církevní jest vždy sestra despotie světské, jedna bez druhé neobstojí a jedna také klesá s druhou.“⁸⁰ Havlíček vidí hlavní překážky v boji proti absolutismu v tom, že světská monarchie je těsně spjata s církevním absolutismem. Řešení tohoto problému lze podle něj dosáhnout oddělením církevní moci od světské: „Církevní absolutismus jest poduška světského, jeden s druhým stojí, jeden s druhým klesá, a kdo dovede otrásti sloupem libovůle a absolutie církevní, zboří ještě i politickou. – Komu to všechno již z věci samé není patrno, toho jistě zkušenost historická poučiti může, neboť pozorujeme všude, že absolutismus světský nikdy sám sebe nepovažuje za utvrzený, pokud nezavedl a nepojistil také absolutismus církevní.“⁸¹ Upozorňuje a připomíná svým čtenářům, že „moc a právo královské jsou lidského původu jako všechny ostatní moci a všechna ostatní práva.“⁸²

Havlíček nebojuje proti kněžskému stavu jako takovému, jde mu především o morální očistu a o pravé roli kněžstva. Jeho role by měla spočívat ve vzdělávání a vedení lidí k vyšším cílům: „Povolání kněžstva zase jest vzdělávati, osvěcovati lid, rozšiřovati mezi nim zásady pravé svobody, totiž bratrství, ušlechťovati lid a vésti jej k blaženosti: ale ve skutečnosti udělalo kněžstvo samo ze sebe jistý druh aristokracie, a chceme-li v pravdě mluvit, musíme říci, že by se věřící snadněji obešli bez kněží nežli kněží bez věřících, že tedy vlastně nejsou kněží pro lid, nýbrž lid je pro kněží.“⁸³ Hlavní problém tkví podle Havlíčka v tom, že katolické kněžstvo se stalo uzavřenou kastou, oddělenou od ostatních věřících. Další hranici mezi církví a věřícími představuje liturgický jazyk, který je nesrozumitelný pro širokou vrstvu lidí. Místo toho navrhuje zavedení národního jazyka do bohoslužeb. Hlavní účel náboženství vidí Havlíček v praxi, v stránce mravní, v lásce a solidaritě, zároveň vytyčuje morální zásady,

⁷⁹ s.34

⁸⁰ s.34

⁸¹ s. 11

⁸² s.92

⁸³ s.59

kterými by se měli řídit kněží: „*Povinnost k Bohu a povinnost k člověčenstvu a národu nemohou býti od sebe odděleny, a kdo praví o době, že Bohu slouží, lidu však škoditi chce, tent lže, církev není na světě kvůli sobě, nýbrž kvůli lidstvu; tyto zásady, myslím, že musejí být pravidlem života pro každého liberálního kněze... Náboženství "určeno jest k tomu, aby bylo vůdcem naším v životě, a proto nesmí občanskou stránku zanedbávati, nesmí tedy se omezovat na kostel a vzdalovat se veřejného působení.*“⁸⁴ Ve svých úvahách o náboženství dospívá Havlíček až k myšlence o spojení učitelstva a kněžstva v jediný stav.

Havlíček bojoval po celý život proti klerikalismu a hierarchické správě církevní a to proto, že mu náboženství nebylo lhostejné. Byl však nábožensky založeným člověkem. Podstatu náboženství hledá v citu, jeho víra je oddělená od církve s jejími atributy: „*Proto také doufám k Bohu, že tak jako již v jiných vzdělanějších a pokročilejších zemích strana hierarchických zatemňovatelů rozumu lidského, dávno poražená, přestala býti již předmětem bázně a stala se již více jen předmětem útrpnosti: také u nás brzy již přijde ten čas, kdežto nelze bude čistolidský a bohulibý cit nábožnosti zneužívati za nástroj k upoutání rozumu a skrze upoutaná rozum k utiskování lidu, které nechce Bůh.*“⁸⁵

Nehledě na svůj jednoznačně kritický postoj vůči církvi, Havlíček neskrývá svou víru: „*Věřím v Krista, syna člověka, učitele našeho, jenž se počal z Marie, pod Pontským Pilátem trpěl, ukřižován umřel. Věřím, že jen z nouze a pro hloupost židovskou se jmenoval synem božím, že ale sedí na pravici boží, věřím... Nedoufám ničehož, neboť nic z toho, co římská církev doufá, nepotřebuji.*“⁸⁶ Náboženství je Havlíčkovi "nejvznešenější dědictví člověka" a je toho názoru, že každý člověk podle úrovně svého vzdělání a vnitřní inteligence přemýšlí o svém původu a povinnostech: „*To, kterak každý člověk opravdu a upřímně smýšlí o původu a účelu světa a o svých povinnostech, to jest jeho náboženství*“⁸⁷ Havlíček ale také zdůrazňuje, aby bylo náboženství ve shodě s rozumem a jako protiklad k subjektivní víře, zmiňuje fakta ze současného stavu víry: „*Já dvě věci na světě pokládám za největší kacířství a rouhání a neznabožství: první jest nepoctivost, když totiž jistí lidé za Boha se schovávajíce, jiné ke svému prospěchu podvádějí, a druhá jest hloupost, když zas jiní lidé se takto podváděti dávají.*“⁸⁸

⁸⁴ s.77

⁸⁵ s.8

⁸⁶ Masaryk, s.191

⁸⁷ tamtéž, s. 193

⁸⁸ tamtéž, s.194

Epištoly vznikly jako reakce na soudobý stav katolické církve. Havlíček jimi odhaloval před celou českou veřejností podstatu katolické hierarchie a osvětloval skutečnou úlohu církve jako hlavní oporu rakouského absolutismu. Zde je nesmírně důležité připomenout, že Havlíčkova cesta do Ruska a získané zkušenosti v oblasti politického, sociálního a náboženského života přispěla ke zformování těchto názorů. Náboženská snášenlivost, o které autor pojednává v *Epištolách*, má pramen v jeho dřívější práci – v *Obrazech z Rus*. Havlíček obdivoval pravoslavnou církev, která nehledě na spojení s vládní carskou mocí, nebyla tak agresivní jako církve katolická; naproti tomu, byla tolerantní vůči ostatním vírám. *Epištoly* psal v revolučním duchu, jelikož nikdo předtím se nemohl opovážit tak otevřeně vyslovit nedostatky náboženského systému. Jsou důkazem Havlíčkovy odvahy jít proti proudu společenských postojů a názorů. Svě směřování a účel vidí ve vzdělání a vychování lidí. Svými *Epištolami* se snažil přispět k pokrokovým cílům, které sledoval. Havlíčkovo úsilí je lidové, osvětové a vzdělávací. „...*druhá stránka Epištol, jež i obsahově podnes působí a nadále bude působit – reakce na časové poměry, jaké se vytvářely v Rakousku po roce 1849, a proti kterým Havlíček bojoval na všech frontách, zejména ovšem na frontě politické, národní z církevní. Tato stránka vyvolala ohromný ohlas pozitivní i negativní, založila neslýchanou popularitu Epištol a učinila je nesmrtelnými.*“⁸⁹

4. Havlíčkova novinářská činnost

⁸⁹ Chalupný, s. 111

Jméno Karla Havlíčka je těsně spjato s názvem jeho *Národních novin* a s rušným revolučním rokem 1848. Když mladý Havlíček nastupoval žurnalistickou dráhu, netušil kolika různým kontroverzím a soudům budou vystaveny jeho obrozenecké snahy. Havlíčkovým celoživotním posláním bylo vychovávat národ, proto se pro něho noviny staly ideálním prostředkem nejen ke sdělení událostí z každodenního života, ale navíc mu umožňovaly publikovat i poučná díla. I přes nesnáze a zákazy, se kterými se střetával v průběhu své činnosti, pokračoval ve vydávání svých periodik. Po revoluční porážce roku 1848, kdy představitelé politického radikálního křídla byli pronásledováni a odsouzeni, a kdy došlo k politickému ustrnutí, pokračoval Havlíček v publikování svých článků „*pokračoval v revoluci buditelské. To je jeho pravý a veliký význam.*“⁹⁰ Když zakládá své nezávislé *Národní noviny*, vytyčuje i zásady a poslání svého novinářství: „*Noviny mají být jako památkem, deníkem života národů, věrným a pokud možná úplným ohlasem všeho důležitého, co se děje. Dobře zřízené noviny mají každého jednotlivce zpravit a poučiti o všem, co se na jiných místech znamenitého přihodilo, aby tak udrženo bylo spojení jakési mezi rozličnými zeměmi a mezi jednotlivci každé země, jimž na stavu země vůbec a na pokroku záleží.*“⁹¹ „*Noviny mají mít interes časní, napomáhat k dobrému a hanobit zlé a státi se tak jakýmsi svědomím celé vlasti. Poučení a povzbuzení – hlavní to živly novin – stávati se mohou dílem teoretickým, t.j. zvláštními poučnými články, dílem zas (a nejlépe) prakticky uváděním příkladů, to jest jednotlivých opravdových událostí, abychom se dle nich, když dobré jsou, řídili, a jsou-li chybné, jich se vystříhati mohli...*“⁹² Noviny, jak je známo, jsou otisky veřejného života. Všechno, co se v národu dělo, se odráželo v Havlíčkových novinách.

4.1 Pražské noviny

První úspěch a slávu přinesl Havlíčkovi kritický článek o Tylově *Posledním Čechu* v *Pražských novinách* roku 1846. Jeho kritické vystoupení proti Tylovi vzbudilo okamžitě všeobecný rozruch. Kritika zasáhla nejenom rozbor Tylovy práce, ale zaútočila i na poměry v oficiálních vlasteneckých kruzích. Havlíčkova debutu si brzy povšimnul Palacký, který ho doporučil na místo redaktora *Pražských novin*. V kritickém článku vytýkal Havlíček Tylovi

⁹⁰ Masaryk, s.116

⁹¹ Kubín, s. 60

⁹² tamtéž, s.87

jeho prázdné vlastenčení. Základem jeho výtek je především nedostatek realismu ve zpracování *Posledního Čecha*: „*Já snadněji a veseleji za vlast umřítí, než to množství jednotvárných spisů o vlastenectví přečísti.*“⁹³ Vedle své kritiky znázornil Havlíček také svou představu o činném vlastenectví: „*Vždycky jsme až posud mysli, že je vlastenec jenom ten, kdo se pro celý svůj národ obětuje, něco velikého, znamenitého, záslužného proň podnikne a vyvede, kdo vlastně vyniká velkými vlastnostmi nad jiné atd.*“ „*Zatím se o tu vzdělanost a vůbec dokonalost přičiňujme: napřed bud každý našinec sám přičinlivý, pracovitý, čestný, vzdělaný člověk a pak teprv vlastenec.*“⁹⁴ Havlíček však uznává Tylův spisovatelský talent, jeho jazyk a styl. Podle něj největší Tylova zásluha spočívala v jeho usilování o české divadlo, zvláště po roce 1848, kdy požadavek národního, lidového a výchovného divadla značně vzrostl.

Zásady a názory, které Havlíček hlásal z tribuny svého listu, nebyly jen pouhými slovy. Vždy se jimi řídil a pevně za nimi stál. V prvním čísle Pražských novin dává svým čtenářům slib, že svou práci chce přispět vlasti a národu: „*Vždy bývala nejvřelejší moje touha, abych co spisovatel přispěti mohl poněkud k zvelebení vlasti své, a k poučení i k vyrazení svých krajanů. Všechno jiné zaměstnání stranou nechávaje, vynaložil jsem všechnu práci, abych se k důležitému stavu spisovatele, pokud mi sil stačí, schopným učinil.*“ „*Veřejně zde před celou zemí činím slib, že všemožně k dobrému prospěchu sloužití a svědomitě tento ouřad svůj zastávati chci.*“⁹⁵ Otázka vlastenectví byla podstatná a aktuální, jelikož v době obrození se stala hybnou silou národů. Proto není divu, že po útoku na prázdné řeči vlastenců, další Havlíčkova kritická studie se týkala všeslovanské vzájemnosti.

Ve studii *Slovan a Čech*, tentokrát podrobuje Havlíček své kritice Kollárův panslavismus. Vedle své kritiky, uznává ovšem zásluhy Kollárova díla, které povzbudilo národní snahy. Kollárovská koncepce všeslovanské vzájemnosti se zakládala na sdružení všech slovanských kmenů v jeden velký národ, s jedním společným jazykem. Toto pojetí počítalo s pomocí od ostatních Slovanů, především od Ruska. Kollár a ostatní národní buditelé viděli toto sbratření jako prostředek, díky kterému by se dalo úspěšně čelit společnému utlačovateli. Havlíček ale shledává nedostatek této koncepce v nereálném politickém odhadu. Čeští panslavisté se podle něho nechali unášet velkými ideály, namísto, aby poznávali jednotlivé slovanské národy. „*Dětinské jest představovat si skutečnost věci tak,*

⁹³ Tůma, s. 102

⁹⁴ Ravík, s. 39

⁹⁵ K. Havlíček Borovský: O literatuře. s. 14

*jak se nám líbí neb jak bychom si to přáli, nýbrž musíme si je představovati, jak skutečně jsou.*⁹⁶ Varuje před imperialistickou politikou ruského cara a jeho úmysly „osvobodit všechny Slovanů“⁹⁷ Havlíček slyšel, s jakým entuziazmem mluvili ruští vlastenci v ruském panslavistickém společenství, o možné nadvládě ruského jazyka a kultury nad ostatními slovanskými národy: „*Ruští panslavisté totiž...jsou pevně přesvědčeni, že jednou všechny slovanské země v moci své míti budou!...Tito pánové počínají všude místo ruský říkati a psáti slovanský, aby pak místo slovanský zas také ruský říci mohli...Rusové s ostatními Slovanů nikoli bratrsky, nýbrž nepoctivě a sobecky smýšlejí. Jak směšno, jak neprakticky bylo by tedy s tajným nepřitelem svým, který rouchem bratrským chtivost svou jen zakrývá, bratrovati se!! Přiznávám se, že mi Maďaři co zjeví nepřátele Čechu a Ilirů jsou milejší než Rusové, kteří s jidášským políbením přicházejí-nás vstrčit do kapsy.*“⁹⁸ „*Rusko jest země despotická, a my ostatní svobodní Slované musíme se, bohužel! tohoto vlastního bratra svého co nejhoršího nepřitele vyvarovati.*“⁹⁹

Kromě Havlíčkovy snahy poskytnout informaci o současném politickém a sociálním stavu v Rusku, chtěl Havlíček také zdůraznit snahu národního zápasu o zachování vlastního národního specifika. Své prohlášení podtrhl výrokem: „*S hrdostí národní řeknu: Já jsem Čech, ale nikdy (rozuměj: neřeknu s hrdostí národní) Já jsem Slovan*“¹⁰⁰ Havlíček chce, aby se Češi začali sami sebe uvědomovat jako národ, místo pasivního spoléhání a čekání na pomoc z té či oné strany. Proto v celém svém díle akcentuje úlohu vzdělání a výchovu charakteru, úsilí o prosazení národních prav a demokratických svobod, které by byly spojeny s národní rovnoprávností: „*Já ...na tom, že chtějíce býti dobří Slované, musíme napřed přestovati dobro svého vlastního stál jsem kmenu...*“¹⁰¹ Ve Slovanu a Čechu rozšiřuje Havlíček také pojem národa a píše, že „*nejen jazyk, nýbrž také obyčej, náboženství, vláda, vzdělanost, sympatie a jiné dohromady národnost tvoří*“¹⁰² „*Vnitřní síla národa spočívá podle Havlíčka ve vzdělání, mohovitosti, přičinlivosti, mravnosti a zachovalosti – tedy ve vzdělanosti a mravnosti, neboť na tyto dvě základní vlastnosti dají se svěsti všechny ostatní.*“ „*...běží o to aby takto vzdělaným se stal národ celý, každý jednotlivec, masy, všichni, – pak čeliti lze vládě*

⁹⁶ tamtéž, s.471

⁹⁷ Ravik, s. 36

⁹⁸ Špičák, České myšlení. s.85

⁹⁹ tamtéž, s.133

¹⁰⁰ tamtéž, s.37

¹⁰¹ Tůma, s.117-118

¹⁰² Chalupný, Havlíček, Prostředí, osobnost a dílo. s.200

a nepřátelům sebe mocnějším a čtenějším.“¹⁰³ Havlíček chápe národnost tedy nejen jazykově, ale i sociologicky. V jeho díle vystupuje národ jako politický celek s jasnými cíly a nároky. Za účelem poučit svůj vlastní národ uvádí příklad národnostního útlaku Irska jako paralelu domácí situace: „*Národ ztratí národnost svou klesá vždy více v bídu a opovržení. Příčinu tohoto stavu je třeba hledat především v násilné porobě, kdy „vítěz přemoženému mocí vnucuje jazyk svůj a národnost...Král anglický zavedl anglické právo a rozdal dobytou zemi svým baronům. Tito pak mocí se do darovaných krajín usazovali vyhánějíc domácí majitele, jimž od nepaměti země náležela...všemu vzdělání lidu irského byla cesta zamezena...“*¹⁰⁴ Zde vidíme, jak Havlíčkovi záleželo na vzdělání lidu. Protože pouze vzdělaný národ je schopen zachovat národní identitu, jazyk a kulturu, a po dosažení těchto cílů čelit útlaku z vládnoucí strany. Ve svých pozdějších člancích (*Národní noviny*) volal po všeobecném vzdělání: „*Proto jest dle mého mínění jenom všeobecné vzdělání národu jediný pravý a hlavní prostředek, kterýmžto se jistě dojde k svobodě trvanlivé a k právu: všechny ostatní nevedou platně k cíli.*“¹⁰⁵, volal také po aktivním činu: „*Nepřijdet’ svoboda sama od sebe, nepřijdet’ z pouhé milosti králů a mocnářů, nepřijdet’ najednou v okamžiku: my sami musíme si ji v poutu tváři zasloužit, z vlastní síly své půdu její po mnoha léta vzdělávati, chceme-li trvanlivě, v pokoji a bez starosti užívatí ovoce její.*“, podobně na jiném místě: „*A tato úrodná půda svobody jest vzdělanost, ušlechtilost a statečnost občanů. O to se starejme, k tomu pracuj každý podle sil a postavení svého; a štěstí a svoboda náš národ neminou. Žádná moc tohoto svět, a byt’ se i s celým peklem spolčila, neudrží národ vzdělaný, ušlechtilý a statečný v poddanosti, v otroctví.*“¹⁰⁶

Otázky jazyka, vlastenectví a národa byly pro Havlíčka velice podstatné po celou dobu jeho novinářské činnosti. Za dobu existence *Pražských novin* jeho kritická studia a články strhly všeobecnou pozornost a vzbudily nemálo jak negativních tak i pozitivních ozvěn. S *Pražskými novinami* je spojena první Havlíčkova zkušenost v oblasti novinářství. Hned na začátku do ní stoupil s velkou odvahou a dychtivostí po činu. Havlíčkovy obrozenecké tužby a snahy postřehl Písek, který viděl v jeho žurnalistické činnosti velký přínos jak pro české novinářství samotné, tak i pro celý český národ: „*Na zbuzení spícího anebo spíše zašlapaného citu národního za posledních dob tak hned žádný nepůsobil jako Havlíček. Jeho objevení se*

¹⁰³ Masaryk, s.151

¹⁰⁴ Ravik, s. 41

¹⁰⁵ Masaryk, s.150

¹⁰⁶ tamtéž, s.115

na obzoru časopiseckém bylo jako z čista jasna, a rovněž tak rozpalovaly blesky jeho výmluvnosti v každém srdci lásku k vlasti a k národu. Havlíček působil co vlastenec za jediný rok více, než mnohý za celý čas svého života. Doby předbřeznové potřebovaly Havlíčka s jeho obětovnou láskou k vlasti a k národu, s jeho zmužilostí a neohrožeností v odstraňování ohromných překážek a zásek.¹⁰⁷

4.2 Národní noviny jako nezávislé periodikum

Významný rok 1848 přinesl Havlíčkovi podnět k založení vlastních *Národních novin*. Díky svobodě tisku, která nastala roku 1848, se stává žurnalistika hlavní revoluční zbraní. Svoboda tisku umožnila politickým stranám publikovat a šířit politické názory, stanoviska a programy. Havlíčkovy *Národní noviny* se staly orgánem a tribunou národní strany, kde její obhájci mohli vykládat, hájit a přibližovat širokým vrstvám čtenářů její politický kurs – austroslavistický program a federalizaci Rakouska. Koncem roku 1848 složil Havlíček poslanecký mandát, aby své úsilí soustředil na redakci *Národních novin*. Roku 1851 vydal výbor článků z *Národních novin* v knize *Duch Národních Novin*, kterou sám v předmluvě označil jako „jistý systematický celek všelikých myšlenek hýbajících věčně českoslovanským národem.“¹⁰⁸ Díky Havlíčkovi, noviny získaly značný vliv na české veřejné mínění. Vedle článků se těšily oblibě především výstižné Havlíčkovy epigramy a satirické popěvky.

Havlíček zakládal *Národní noviny* vysloveně s vědomím zachovat si nezávislost na vládě: „*Národní noviny jsou a budou vždycky časopis docela samostatný, my ani s vládou, ani s žádnou jinou bud privátní, neb veřejnou společností v žádném závazku nestojíme, aniž kdy státi budeme, a to proto, abychom vždy zachovali svůj samostatný úsudek, své samostatné mínění, nehledíce ani vlevo ani vpravo.*“¹⁰⁹ Vytýčuje směr a úlohu novin a také vysvětluje čtenářům podstatu a název svých novin, protože: „*Národní noviny nevycházejí ani pro dynastii, ani pro šlechtice, ani pro měšťany, ani pro rolníky, ani pro řemeslníky, ani pro kněžstvo, ani pro ouředníky, ani pro vojsko, ani pro proletáře, neslouží nikdy jednomu stavu proti druhým, nýbrž jsou jen ve službě celého národu, jak nápis jejich Národní noviny praví, a budou beze všech ohledů nedůstatky jednotlivých stavů kárati a naopak zásluhy jejich nestranně uznávati.*“¹¹⁰ Sděluje veřejnosti otevřeně svůj záměr bojovat za politické smýšlení

¹⁰⁷ Ravik, s.39

¹⁰⁸ Chalupný, Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo. s.94

¹⁰⁹ Kubín, s.126

¹¹⁰ tamtéž, s.126

liberální strany, které pokládal za nejlepší: „*My chceme poučiti, svobodě cestu rovnati, o zvelebení národu českého se přičiňovati...*“, jinde: „*Národní Noviny mají především usilovat o to, aby politické smýšlení své strany vysvětlovaly a rozšiřovaly, proti nepřítelům bránily, zásady protivných a nepřátelských stran vyvracovaly a pro svou stranu vždy více myslí získaly.*“¹¹¹ Kromě programových prohlášení psal Havlíček také politické úvodníky a komentáře k událostem. Novinám přikládal i širší úkol všelidský, komunikační a organizační. Jeho program byl již heslovitě obsažen v záhlaví listu. Žádá rovnost národů, především však rovnoprávnost Čechů s Němci, zrušení feudálních práv, reformu škol, úřadů a církve. Vždy sleduje svůj ústřední cíl – vzdělávat národ, a proto čerpá a podává poučení ze všeho, co by odpovídalo domácím poměrům a zároveň i jeho názorům. Publikoval například díla Huga, Tocquevilla, Macaulayho, Guizota, Rottecha, Albína, Gogola a jiných. „*Havlíček v redakci novin našel místo odkud mohl budít a poučovat národ, našel tam náhradu za kazatelnu, po které jako jinoch toužil a která mu rozchodem s církví ušla. I prohlásil, že pokládá novinářskou práci za prostředek zvelebení národního.*“¹¹² Ukazuje na poměry a sociální instituce, kterými by se čtenářstvo mohlo řídit. Encyklopedickými články vysvětloval lidu základní pojmy politického života. Vykládal mu na jakém principu je postaven absolutistický a konstituční stát, nebo co znamená monarchie, republika, aristokracie a demokracie. Přitom se řídil svým hlavním jakoby pedagogickým pravidlem: „*nezakazovat mnoho, nýbrž poukázat jenom na zlé následky.... Všimá si všeho důležitého, na všechno náležitě upozorňuje a pořád hledí k potřebám domácím; chce vzdělávat a vzdělává.*“¹¹³

V *Národních novinách* pokračuje Havlíček v otázce zachování českého jazyka a kultury, které se dotkl ještě v *Pražských novinách*. Je přesvědčen, že pokud Češi budou více usilovat o jazyk, budou mít více možností se dovolat svobody a rovnoprávnosti: „*Mnoho nám chybí, nevíme skutečně, čeho se dříve uchopiti, proto zapotřebí jest jednati se strany kroků našich, jakým pořádkem přistoupiti hodláme k znovuzrození svému. První a nejhlavnější péče naše musí býti o národnost, o jazyk.... Největší svoboda bez národnosti není nic, protože jest to jen svoboda pro cizí, pro utlačovatelé a pány naše, ne pak pro nás...Vždyť pak jest svoboda slova, svoboda tisku první základ veškeré ostatní svobody. Kde ale váš jazyk z ouradů a škol jest vyloučen, tam odnata jest vám, to jest národu vašemu, více svoboda tato, než skrze policii*

¹¹¹ Ravik, s.50

¹¹² Chalupný, Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo. s.275

¹¹³ Masaryk, s.171

a cenzuru.“¹¹⁴ „Svoboda bez vzdělanosti národa je nemožná“¹¹⁵ Havlíček je přesvědčen, že politickou svobodu lze ztratit, ale zase ji lze nabýt, kdežto ztracenou národnost nikdy nelze získat zpět. Proto nejvíce stál o vzdělání. Volal po politickém vzdělání mládeže ve školách, aby se jí poskytovalo poučení o povinnostech konstitučního občana, o zřízení zemském a působnosti veškerých úřadů, a konečně „škola má mládež seznamovat s těmi pozitivními zákony, jež každý občan bez výjimky znáti musí.“¹¹⁶ Cítil a různými výroky naznačoval, že nejdřív musí být lid vychován k občanskému životu, aby potom dosáhl úspěchů v české politice. Vedle toho Havlíček zdůrazňoval potřebu českého divadla s vlastními herci, pěvci, orchestrem, ředitelem a spisovatelem. Kromě střediska uměleckého, viděl v divadle i jedno z hlavních míst národního veřejného života.

Zavedením fejetonu do svých novin sledoval Havlíček cíl vyrovnat rozdíl ve vzdělání mezi vrstvami české společnosti. Abstraktní pojmy liberální politiky vykládal podle zkušeností a názorů obyčejných lidí. Díky úzkému sepětí s lidem bylo jeho vyjadřování jasné a srozumitelné, prosté, ale zároveň kultivované. Havlíček často sahá po prostředcích, jako jsou: vtipná a výstižná formulace, bohatství argumentů, polemická bojovnost, sžíravá ironie; a po lidových formách typu lidových přísloví a pořekadel. Při jejich výběru se vždy opíral o způsob myšlení prostého českého člověka, přitom vedl boj proti frázím, za konkrétnost, určitost hesel a myšlení. Havlíčkova lidovost v jeho způsobu myšlení zvýšila účinnost jeho novinářského útoku. Jeho fejetony duchaplným způsobem reagují na aktuální otázky doby a spojují funkci informativní a kritickou se zábavnou i výchovnou. Havlíčkovy fejetony publikované v *Národních novinách* plnily hlavně funkci osvětově výchovnou. Díky své mistrovské jednoduchosti a srozumitelnosti se brzy rozšířily mezi širokými kruhy čtenářstva.

4.3 Národní noviny politickou tribunou

S *Národními novinami* souvisí působení liberálních politiků. Novinářství se jím stalo hlavním nástrojem při prosazování svých politických a sociálních požadavků. Publikováním svých statí se liberálové snažili strhnout pozornost velké masy lidí, která by podpořila jejich snažení a pevně stála za jejich oficiálními požadavky od vlády. Ve svých článcích ale také často útočili na politické smýšlení radikálního křídla. Rozdíl obou stran se projevoval v tom,

¹¹⁴ Ravik, s.51

¹¹⁵ Masaryk, s.150

¹¹⁶ Masaryk, s.155

jak posuzovaly svatodušní události a hlavně jejich politické následky: radikálové¹¹⁷ v nich viděli největší čin, kdežto strana liberální právě tento čin odsuzovala a navíc v něm viděla příčinu politické pohromy. Havlíček nazývá svou stranu národní liberální,¹¹⁸ a to proto, že politická svoboda se podle jeho představ zakládala především na svobodě národnosti a jazyka. Národ a národnost v politické praxi je především jazyk. Dobyetí práv jazyka českého – to byl jasný politický cíl strany národní. Havlíček stavěl vzdělanost lidu proti politickému radikalismu a obzvláště proti revoluci. Vzdělanost pokládal za hlavního správce politické taktiky, dokonce za taktiku samotnou. „*Národ nevzdělaný, kdyby se celý zkrvácel samými revolucemi, nedocílí přece svobody a práva, nýbrž bude zase brzy ošizen a do libovlády nazpět vtlačen...*“¹¹⁹ jinde: „*Revoluce, vzbouření, mohou též sprostiti národ od utlačovatelů – avšak jen na čas, neboť není-li celý národ vzdělaný, brzy se zase vyskytnou chytráci, kteří na jiné cestě starou despocii a útisk národu na šíji uvaliti dovedou. Tomu nás učí historie nových a starých časů. Neboť lid nevzdělaný, nerozuměje všemu tak, aby z vlastního rozumu mohl soudit, musí někomu věřit a podle jeho rady se zachovat: jak lehce se ale v této své důvěře klame a teprve tehdy k pravému náhledu přijde, když již pozdě jest? Vzdělaný muž ale nepotřebuje nikomu na pouhé slovo věřit, on rozváživ všechno řečené, přidrží se toho, co za nejspravedlivější a neužitečnější uznává. Proto se také poctivost každé politické strany nejlépe podle toho pozná, jak upřímně se o pravé vzdělání lidu stará; poctivá politická strana jest přesvědčená, že tím silnější bude, čím vzdělanější bude národ, protože každý vzdělaný, máje svůj úsudek, rozeznáváje pravdu ode lži, právo od nespravedlnosti, jistě se k takové straně přidá a nenechá se od jiných falešných praktikami podvádět.*“¹²⁰ Vzdělanost, ušlechtilost a statečnost jsou podle Havlíčka nejlepší zbraní jak proti reakci, tak i proti revoluci samotné: „*Já vůbec jsem veliký nepřítel revoluci se zbraní a držím hlavně na revoluce v hlavách a srdcích.*“¹²¹ U Havlíčka najdeme stopy vlivů Bolzanových, jeho

¹¹⁷ Havlíček říká, že politické strany ve jménu svobody dávají sobě rozmanitá jména, která plodí jen zmatek. Proto bere za úkol vysvětlit čtenářům jejich politické směry. Uvádím zde jeho definici strany radikální: „*Radikální pochází od slova radix (kořen) a dle svého slovního významu naznačuje jako kořený, od kořene, z kořene. Dle obyčejného však smyslu bere se toto slovo k naznačení nejdohodlanějších liberalistů a jmenovitě takových, kteří velmi nedočkaví jsou a hned by rádi všechno od kořene předělali. Avšak se tohoto slova spolužívá k poznamenání krátkozrakých politických práčů, kteří vždy hotoví jsou zbraně se chopiti a povstání způsobiti bez ohledu, jestli jest nějaká naděje a vyhlídka na vítězství.*“ (Masaryk, s. 222)

¹¹⁸ Havlíček vytyčuje směr strany národní liberální: „*Národní jmenuje se obyčejně ta strana, která tomu chce, aby se řeči přirozeně jejího národu dostalo místa ve všelikém veřejném a soukromém jednání: také tu ale může býti mnohý spokojen s dosti málem, jiný zase více žádá. Když my si jméno národní strana přikládáme, znamená to u nás tolik, že pokládáme rozkvět, štěstí a slávu národu našeho vyhledávati za nejprvnější a nejdůležitější povinnost svou a starost.*“ (Masaryk, s.222)

¹¹⁹ Masaryk, s.133

¹²⁰ Masaryk, s.150

¹²¹ tamtéž, s.437

vychovatelských postojů, uplatňovaných i vůči státnímu zřízení, církve a vzdělání: „Bez výchovy člověk nemůže dosáhnout stupně, který mu přísluší v žebříčku tvorstva, jenom vzdělání mu umožní využívat darů tohoto světa. Ale ne každá výchova a poučení vede k osvícenství, především je nutno poučit všechny o jejich právech a povinnostech. Je nutno postupovat opatrně, neboť nevzdělaným davem by mohl být učiněn pokus zbavit se naráz povinností.“¹²² Přesně o to se snažil Havlíček svou novinářskou činností – poučit lid o jeho základních právech a svobodách. Havlíček nebyl proti revoluci zásadně, ale nevěřil ve veliké masy, které by mohly provést úspěšnou a účinnou revoluci, která by posléze nastolila pravou vládu. Hlavní hnací sílu spatřoval více v materiálních potřebách, než v rozumu: „Masami hýbá jen materiální potřeba, a pozdvihne-li se kde lid zdánlivě pro nějakou ideu, jest to důkazem, že porozuměl spojitosti té idey s materiální výhodou.“¹²³ „Myslete snad, že každá revoluce již dobrá jest protože jest revoluce?“¹²⁴ Přitom však Havlíček tvrdí, že ujařmený národ má právo ke spiknutí a revoluci, ale revoluce má být pouze obranná. „Revoluce proti despotům jest krásná věc – ale když se podař“ „Kdo tedy chce dělati revoluce, musí dvě věci napřed povážít: předně, má-li pevnou naději vyhrát, za druhé, má-li pevnou naději po výhře zavést lepší svobodu a lepší vládu, než byla ta, proti které revoluci způsobil.“¹²⁵ „Revoluce jest jenom prostředek ke zbavení se od špatné, nenáviděné vlády, ale ona ještě není v sobě prostředek k založení a udržení dobré vlády...“¹²⁶ „Revoluce každá jest sama v době neštěstí, ale tenkrát když toto nevyhnutelné neštěstí udělá možnou cestu k budoucímu štěstí, tenkrát musí každý moudrý tuto nehodu snést trpělivě v naději onoho po ní následujícího blaha, tak asi jako se nepřijemného rozkousnutí ořecha pro jádro, které obsahuje, rádi podrobujeme“ „Já totiž jen myslím, že revoluce sama sebou nepostačuje k dosažení a udržení svobody, nýbrž že ještě jiné věci jsou k tomu potřebné, a že bez těchto věcí...jest revoluce marná a škodlivá.“¹²⁷ Revoluce tedy podle Havlíčka je jen prostředkem k cíli: cíl musí být rozumný a mravný i revoluce sama musí být vedena rozumně a mravně. Je zcela přesvědčen, že pouze všeobecné vzdělání je jediný a hlavní prostředek vedoucí k právu a trvalé svobodě. Revoluce sice může také zprostit národ od utlačovatelů, avšak jen na čas. Uvádí za příklad Francouzskou revoluci, kdy lidé nedosáhli pravé svobody a jejich nynější republikánská vláda

¹²² Seidlerová, s.54 - 55

¹²³ tamtéž, s.124

¹²⁴ tamtéž, s.352

¹²⁵ tamtéž, s.125,131

¹²⁶ tamtéž., s.133

¹²⁷ Masaryk, s. 348

není o nic lepší, než byla předešlá monarchistická: „Vizme ku př.stav Francouzsko, z něhožto si mohou milovníci povstání nejlépe vzíti výstrahu. Kdo myslíš, že povstání násilné jest vždy jistý, specifický prostředek pro dosažení svobody a blaha, ať se podívá na Francouzsko. Kolik tam již udělali revoluc, revoluc smělých, hrdinsky provedených, revoluc podařených, při kterých se zbavili nenáviděné vlády; a mají tam svobodu a blahé ovoce její?“ „...ukazuje nám velmi skvěle, že pouhá revoluce není postačitelny prostředek k dosažení svobody: ona sice, podaří-li se, změní vládu, ale staré obyčeje navrátí se brzy zase s novými osobami“¹²⁸ Historie mu poskytovala hodně příkladů, ze kterých čerpal příklady pro domácí poměry. Havlíček sáhnul až do dějin severní a střední Ameriky, jejichž revoluce přinesla své ovoce – zbavila lid tyranské vlády, ale jestli v Severoamerickém soustátí panuje právo a svoboda, tak v osvobozené střední a jižní Americe je nepořádek, chudoba a střídající se politické strany: „Poněvadž ale obyvatelstvo v Severní Americe jest vzdělané a zachovalé, naproti tomu obyvatelstvo v zemích od Španělů kolonizovaných nevědomé, líné, pověrou zkažené...“¹²⁹ Havlíček správně pochopil, že po staletém absolutismu národ politicky nevzdělaný, v prvním záchvatu svobody sám zase upadne do absolutismu. „Samostatnost úplná byla by pro nás Čechy za nynějších časů, kde samé nesmírné říše v Evropě povstaly, jenom holé neštěstí.“¹³⁰

Národní liberální strana byla proti násilnému dobytí svobody a radikálům vytýkala nesamostatnost, neodhodlanost a vady jejich politického programu. „Právě proto, že se jejich myšlení politické nezakládá na dobře promyšlených a ustálených zásadách, lehce se zaleknou a netroufají si to, co skutečně smýšlejí, vždycky také činem vykonati...“¹³¹ Byla přesvědčená, že tyto nedostatky nemohou vést po revolučním převratu k úspěšné politice, obzvláště když česká politika nebyla činná a samostatná. Jestli před rokem 1848 bylo národní úsilí hlavně literární, teprve po roce 1848 nastal zvrát, když před národními buditeli vyvstal úkol politický. Liberální strana vycházela z faktu, že české národní hnutí bylo příliš slabé na to, aby uspělo prosadit svou nezávislou politiku. Havlíček a Palacký byli pevně přesvědčeni, že vzdělaný národ, jako národ český, který je malý a postavený ve středu Evropy proti Němcům a Maďarům, nemůže být plně samostatným: „Samostatnost úplná byla by pro nás Čechy za nynějších časů, kdy povstaly v Evropě samé nesmírné říše, jenom holé neštěstí. Byli bychom vždy jen mocnářství slabounké a od jiných odvislé a k tomu naše národnost byla by vždy v

¹²⁸ Kubín, s.416-417

¹²⁹ Špičák, K. H. Borovský. Lid a národ. s.468

¹³⁰ Masaryk, s.256

¹³¹ Ravik, s.56

největším nebezpečí. Takto ale ve spojení s jinými Slovany v Rakousku můžeme požívat jako zvláštní koruna Česka všeliké samostatnosti a zároveň všelikých výhod a užitků velikého našeho státu. Tedy upřímně a srdečně dbejte o vznik rakouského císařství.¹³² Liberálům šlo tedy hlavně o Rakousko, složené ze silných autonomních celků. Proto odmítali politiku radikálního rázu, naděje lidí, kteří naopak věřili v samostatnost českého státu. Usilovali však o vzbuzení pokleslého národa k duchovnímu životu: „*My musíme probudit dřímající síly našeho národa - pak si naše spravedlivé požadavky samy sebou cestu proklestí, neboť nebude lze odeprít nám našeho práva, když všechny naše přirozené síly budou uvědoměny o svých potřebách a své důstojnosti.*“¹³³ Palacký a Havlíček zakládali národně politický program na humanitě a na úplné národní rovnoprávnosti. Jejich heslo znělo: co nechceš sám trpět, nečiň jinému: „*...mravním základem říše musí být rovnoprávnost všech národností v Rakousku. Pokudkoli národové budou míti příčinu, báti se o národnost svou, potud nebude v Rakousku nikdy spojenosti ani míru.*“¹³⁴, podobně na jiném místě: „*Politický národ touží po politické samostatnosti z přirozeného pocitu národní sounáležitosti; a to musí vést nevyhnutelně k rozpadnutí říše. Pouze federalistická přestavba říše může zabránit rozkladu; jedině tak lze dát národům alespoň z větší části "všechny výhody samostatnosti ve spojení se všemi výhodami velké a mocné říše.*“¹³⁵ Důvodů ke zřízení federace bylo podle Havlíčka několik: jazyková různost, zeměpisná, historická a mravní. Národní strana proto volala po federalizaci Rakouska jako po nejúčinnějším a nejvhodnějším politickém řešení. Idea federace byla u nich rovnocenná s ideou samostatnosti a svobody malých národů. Zabezpečení existence malého národa je prvním cílem politiky federalistů a toho lze dosáhnout vnitřním zesílením po stránce mravní a politické: „*Svoboda nedá se vykřičet, vyplakat a vylamentovat, jen z ruky pilné naděje kvitne.*“¹³⁶

Nejdřív musela být provedena reforma církve, kterou hlásal Havlíček v *Epištolách kutnohorských* otištěných v časopise *Slovan*. Předpokladem byla svoboda víry a učení, která by ponechala každému právo na jeho vlastní rozhodování v náboženských otázkách: „*To, kterak každý člověk opravdu a upřímně smýšlí o původu a účelu světa a o svých povinnostech, to je jeho náboženství (v nejširším smyslu toho slova) a jež z toho se jeví nehnutelné, že k náboženství nějakému se nikdo nutit nemá a ani nemůže, protože není na světě žádná moc,*

¹³² Kybal, s.31

¹³³ tamtéž, s. 33

¹³⁴ Ravik, s.61

¹³⁵ tamtéž, s.60

¹³⁶ Kybal, s.30

kteřá by někořo přinutit mohla k nějakému smýšlení. Neboť smýšlení je nejsvětější, nejsvobodnější dědictví každého člověka, které se mu žádnou mocí tohoto světa odejmout nemůže.“¹³⁷ Politika totiž nemůže být úspěšná, pokud je podporována církví: „...pravda, svoboda a právo v politickém a národním životě neobstojí bez pravdy, svobody a práva v náboženském, a obzvláště v našich okolnostech musí každý, kdo chce přispěti k poražení světského absolutismu, bojovati napřed proti církevnímu“¹³⁸ Církev se podle Havlíčkových představ vzdálila od původních zásad, aby se přizpůsobila světským účelům. Moc církve byla soustředěna do rukou biskupů, které však ustanovovala i odvolávala vláda. „Tím tedy přišlo kněžstvo do rukou vlády, a náboženství stalo se zcela proti svému prvotnímu oučelu jakýmsi nástrojem vlády a abychom se ještě zřejměji vyjádřili, nástrojem politické reakce.“¹³⁹ Havlíček tedy bojoval především proti klerikalismu, nikoli proti náboženství samotnému. *Epištoly kutnohorské* byly zbraní bořící jistoty absolutistické moci.

Národní strana věřila, že naplněním těchto požadavků, dosáhne i český národ lepšího postavení v Rakousku, a to bez velkých obětí, které by vyžádala revoluce. Liberálové tuto taktiku považovali za nejšetrnější způsob jak se dovolat rovnoprávného postavení českého národa jak po stránce politické, tak i kulturní. Kromě toho Havlíček zastával názor, že věci ve světě se musí vyvíjet postupně, že prudké skoky nevedou k dobrému, jelikož vždy přijde zvrát a věci se vrátí na původní místo. *Národní noviny* se liberálům staly nástrojem k probuzení a budování politických sil českého národa. Posilovaly národního ducha, seznamovaly, vzdělávaly a vedly politicky nevzdělaný národ k prosazování a utvrzení svých národních práv a svobod. Havlíček ještě v úvodním článku napsal: „že *Národní noviny* budou vždy demokratické.“¹⁴⁰ Když po rozpuštění říšského sněmu v březnu roku 1849 nastoupilo Rakousko cestu k obnovení absolutistické vlády, většina českých liberálních politiků zanechala veřejné činnosti a stáhla se do ústraní. Havlíček se však v *Národních novinách* neohroženě postavil nastupujícímu absolutismu na odpor. Po rozbití radikálně demokratického hnutí v květnu 1849 zůstaly *Národní noviny* jedinou veřejnou tribunou opozice proti vládě. Již 13. dubna však stál Havlíček před porotou pražského soudu, kde byl žalován pro kritiku okrojované ústavy. Článek Palackého o federaci a centralizaci také způsobil velkou senzaci a byl jedním z důvodů definitivního zastavení *Národních novin* r.

¹³⁷ Kybal, s. 46

¹³⁸ Masaryk, s.190

¹³⁹ Ravik, s.90

¹⁴⁰ Kybal, s.126

1850. Noviny ovšem získaly tak velkou oblibu mezi čtenáři, že roku 1849 Božena Němcová v dopise Havlíčkovi napsala: „*Jakýs vážený muž, zdál se být řemeslník, podívaje se na krám, povídá druhému: „Není to Havlíček! – ba je a dobře trefený, a co jsi to napsal: Nepopustíme“ – Dobrá, jen kdyby každý tak mluvil. Já ho mám rád chlapíka, ty Národní noviny nám přece mozek otevřely – ted’ ovšem musí mlčet, nu však on nám zase něco poví, až bude smět.*“¹⁴¹ „*Tak udělán konečně nejdůležitější časopis národa českého, jenž v necelých dvou letech svého života vykonal v národě našem obrovský kus požehnané a slavné práce, byv jeho učitelem, rádcem, povzbuzovatelem a obráncem nejpoctivějším... Národní noviny byly plícemi, jimiž oddychovala dosud stísněna prsa národa českého.*“¹⁴² Havlíček všechnu svou naději vkládal do vnitřní síly národa a jeho vzdělání. V tom ohledu byl nedostižitelným buditelem a vůdcem národa. „*Havlíček do vědomí českého lidu vstoupil jako neúprosný a neúplatný bojovník proti reakci a za svobodu lidu, jako neúnavný bojovník za lepší zítřek národa. Pro prostého českého člověka se stal Havlíček přímo symbolem pokrokové bojovnosti a nejčelnějším představitelem národně osvobozenického úsilí.*“¹⁴³ Havlíčkův žurnalistický talent a jeho obrozenecké snahy vystihl Jeřábek, když napsal: „*Nebylo žurnalisty tak nadaného, nebylo také tak dobře situovaného. Havlíček byl nejsvobodnějším novinářem českým a svobody té dokonale využil... Havlíček pošinul k žurnalistice a tak vtiskl českým novinám ráz, jenž podnes jest uznáván za vzor, jakkoli praxe žurnalistická uchýlila se od něho daleko, dílem upřímně z nutnosti věci, dílem neupřímně... Žurnalistika byla mu prostředkem k účelu výchovnému i agitačnímu, zároveň pak výrokem osobnosti jeho. Proto sloh jeho článku liší se podstatně od opatrně diplomatické, kousavě duchaplné formy obvyklého typu žurnalistů, tlumočících mínění určitých kruhu, formy, která jest pokládána za vzor a normál. Havlíček vždy projevoval své mínění a vrhal se v boj bez rezervy, bez uhlazenosti a diplomacie, spíše hranatě a útočně nežli skrytě a zdánlivě klidně.*“¹⁴⁴

Na konci čtyřicátých let však všechna organizovaná opozice zmizela, noviny ztratily možnost ovlivňovat veřejný život. Havlíček se ovšem nevzdává svého zápasu a brzy zakládá časopis *Slovan*, kde pokračuje ve vzdělávání národa a v neustálém odhalování skutečné tváře rakouské moci. K. Tůma v monografii o Havlíčkovi napsal: „...v necelých dvou letech svého života vykonal v národě nejen obrovský kus požehnané a slavné práce, byv jeho učitelem,

¹⁴¹ Ravik, s.74

¹⁴² Tůma, s.348

¹⁴³ Kubín, s.6

¹⁴⁴ Chalupný, Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo. s.278

*rádcem, povzbuzovatelem a obráncem nejpochtivějším. Národní noviny byly plícemi, jimiž oddychovala dosud stísněna prsa národu českého.*¹⁴⁵

4.4 Časopis Slovan

Havlíček po zastavení *Národních novin* v roce 1850 začal vydávat v Kutné Hoře časopis *Slovan*. Vydal zde také dva sborníky svých článků, *Duch národních novin* a *Epištoly kutnohorské*. *Slovan* se stal politickou učebnicí nejširších lidových vrstev. Havlíček pojmenovává časopis *Slovan* proto, aby Čechům připomínal, že v těžkých dobách nejsou osamoceni ve světě, že jsou členem velké slovanské rodiny. Vedle informací a komentářů k událostem otiskuje zde Havlíček zásadní politické články, ve kterých nejednou vysvětluje základní politické pojmy, poukazuje na nedodržování ústavních zákonů, zejména na cenzuru: „*Nejlepší měřítko pravých úmyslů vlády jest vždy svoboda tisku. Každému musí býti patno, že vláda upřímně smýšlející s národy, žádných příčin nemá strachovati se veřejného mínění vysloveného svobodným tiskem.*“ „*Poněvadž tedy dobré vládě nikdy škoditi nemůže svoboda tisku, patno jest naopak, že vláda, která potlačuje svobodu tisku, nemůže býti dobrá vláda.*“¹⁴⁶ Tento citát ilustruje, že se Havlíček ničeho nevzdal ani v ostrosti svého tónu, ani v její míře. Při každé příležitosti poukazuje na nedůslednosti, nesplněné sliby a především na špatnou správu věcí veřejných. Útočí na byrokracii, kterou bylo rakouské mocnářství prostoupené: „*Byrokracie jest jen nepřirozený způsob vlády, při kterém se úřady do všeho občanského života míchají, všechno občanům předpisují, žádnou svobodu a samosprávu jim nenechávají....Byrokracie jest, když si může každý ministr, tedy jeden člověk, podle okamžitého nápadu svého vydati na cokoli několik milionů, neb až na sta milionů, které musí země, to jest celý národ, zaplatiti...byrokracie, jest když si ministerstvo samo vydává zákony, dnes takové, zejtra zas jiné, a pokavad nebudou svolány sněmy, máme vládu byrokratickou a musíme až do té doby opakovati, že jen byrokracie získala něco z roku 1848.*“¹⁴⁷ Svou činností si vysloužil soustředěnou pozornost úřadů. Jednotlivá čísla *Slovanu* byla konfiskována, časopis nesměl být kolportován do Prahy a dalších míst. V listopadu stál Havlíček opět před porotou, tentokrát kutnohorského soudu, žalován pro články ve *Slovanu*. Vídeňská vláda nemohla dlouho trpět Havlíčkovu působení, které odkrývalo mocenské metody absolutismu a

¹⁴⁵ Tůma, s.349

¹⁴⁶ Ravík, s.80

¹⁴⁷ Špičák, České myšlení. s.85

udržovalo v nejširších lidových vrstvách ducha protivládního odporu. Roku 1851 *Vídeňský deník* napsal: „*On nešetřil náboženství, ba ani nejposvátnější jeho city: nech si přečte při chladne rozvaze na důvod toho epištolu tu, kde v podobenství mluví o tom, co udělali biskupové atd. se zakladatelem našeho náboženství; on nešetřil zákona: račiž si jen vzpomenouti, jak říkával, však my to dovedeme otočiti tak, aby zákonem na nás nemohli přikročiti; on nešetřil politické dospělosti schvaluje, aby národ každou chvíli mohl revoluci provésti; on nešetřil cizí cti: nech si vzpomene na nepravdy a uliční posměchy, jež vrhal na muže zcela bezúhonné. A po tomto všem chce mluvit světu o své mírnosti.*“¹⁴⁸ Jakkoliv se Havlíčka nepřátelé snažili odstranit z veřejného života, nemohli nepocítit obdiv k jeho neoblomnému a vynikajícímu duchu. Ministr Schmerling vyjádřil svůj obdiv: „*Nedá se upřít, že Havlíček nevytečnější a nejnadanější politický redaktor jest, a proto je velice k politování, že se s vládou srovnati nechce.*“¹⁴⁹ V posledním čísle *Slovana* (7. srpna 1851), se Havlíček loučí se svými čtenáři a ostře komentuje výtky *Vídeňského deníku*. V polemice s *Vídeňským deníkem* napsal: „...*já smýšlím jako český lid a že český lid tak smýšlí jako já.*“¹⁵⁰ Havlíčkova víra v český národ byla natolik silná, že se s lidem téměř ztotožňoval. „*Byl a zůstal člověkem z lidu, myslil jak ten lid, mluvil a psal jak ten lid, cítil jak ten lid.*“¹⁵¹ V jednom ze svých posledních článků umístil Havlíček krátkou báseň charakterizující národ v jeho snahách dosáhnout spravedlnosti, která zároveň působí na čtenáře jako stimul k dalšímu zápasu:

Česká hlava stěnu prorazí! –
To jest moje naděje a víra,
o kterou se v proudu nesnází
národ český ještě podepírá.
Čech nezoufá nikdy, v nejtěžším pohromy davu,
spoléhá se na svou staročeskou tvrdou hlavu;
a pokladu toho, jemuž rovná svět nezná,
měl bych odřeknou se jenom já?

Když se Havlíček dozvídá o blížícím se konci *Slovana*, vyjadřuje svou skepsi vůči svobodě slova a tisku, která i když byla zavedena po roce 1848, přece nedodržovala vládní předpis:

¹⁴⁸ Jeřábek, s. 34

¹⁴⁹ Ravik, s. 96

¹⁵⁰ Masaryk, s. 175

¹⁵¹ tamtéž

„Zkrátka řečeno, dráha časopisectví politického volného, skutečně liberálního, dráha časopisectví neodvisle národního jest v této době u nás v Rakousích alespoň na čas zavřena, a kde vládne pouhá moc, která sobě sama dle libosti a pro každodenní potřebu zákony dělá, tam přestalo býti možné opoziční časopisectvo. Lépe tedy opustiti docela tuto cestu.“¹⁵²

Havlíček naposled veřejně volá po společném úsilí národa pokračovat v zápase a dbát na vzdělání a pěstování národní literatury a jazyka: *„Jest tisícero cest, na kterých můžeme působiti a přispívati ke konečnému vítězství našich zásad, k vítězství strany národní; každá dobrá česká kniha, každý dobře sepsaný článek jednající o čemkoli užitečném, každé zlepšení v průmyslu, hospodářství atd., které třeba jen jednotlivec z nás sám u sebe provede, získání každého jednotlivého člověka pro naše pravdivé zásady, každá nová vědomost a zkušenost, kterou některý z nás z ciziny domů přinese, každý dobrý skutek, který v okolí svém kdo učiníme atd., atd., všechno to sesílí nás, každá taková věc je hřebík do truhly absolutismu, jest stupen jeden ke konečnému vítězství národní strany. Kdo jen poněkud zná historii a běh tohoto světa, ten jistě ví, že žádná politická strana, žádný národ nemůže jinak ke konečnému vítězství přijíti nežli skrze svou vlastní vnitřní sílu, skrze tu váhu, kterou si dříve sám dobyl, pročež každý pracuje nejlépe k lepší svobodě národu, který pomáhá rozmnožovati jeho vnitřní sílu. Vnitřní síla národu ale záleží v jeho vzdělanosti, mnohovitosti, přičinlivosti, mravnosti a zachovalosti, a každý, který se o rozmnožení těchto vlastností u svého národu stará, přispívá nejlépe k budoucí svobodě. To tedy činnme každý ve své domácnosti, ve svém okolí, a žádná moc nemůže nám toho zameziti.“¹⁵³*

Pobyt v Kutné Hoře byl velmi důležitý pro vývoj Havlíčkova světového názoru. Zde se Havlíček značně vzdálil liberalismu, který zastával roku 1848, a více se přiblížil stanovisku demokratickému. Avšak nikdy neodsoudil kontrarevoluční taktiku českých liberálů v revoluci a stále zastával svůj starý postoj – "revoluce hlav a srdcí". Jeho noviny zrcadlily stav a rozvoj národního hnutí, jeho společenský a politický život. V novinách poučoval lid o jeho právu, vštěpoval mu zdravé názory a pravdy a vychovával ho ke statečnosti občanské. Havlíček vešel do dějin české žurnalistiky jako neúprosný kritik malosti, licoměrnosti, pokrytectví a vad mocenských kruhů. *„...tak dosud nikdo nepromluvil pérem k srdci národa českého. Tak jasně tak srozumitelně, tak upřímně ještě žádný český spisovatel nepsal o věcech veřejných, – tak účinně nevniknul v povahu duše, v hlubiny cítiv a tužeb svého národa snad vůbec žádný*

¹⁵² Špičák, České myšlení. s.495

¹⁵³ Kubín, s.476

*spisovatel politický – jako Karel Havlíček Borovský.*¹⁵⁴ Od Havlíčka pak vede cesta k novým generacím novinářů a spisovatelů, jako byli Jan Neruda, Karel Čapek, St. K. Neumann, Julius Fučík a jiní. Jejich kritika se vztahovala nejen na literární dění, ale především se týkala i společenských nedostatků.

5. Havlíčkův demokratismus

¹⁵⁴ Tůma, s.2

Předešlé kapitoly nám umožnily nahlédnout na postupný vývoj Havlíčkovy osobnosti jak po stránce literární, tak politické. K hlubšímu pochopení Havlíčkova politického smýšlení bylo důležité podrobit analýze některá jeho literární díla, a publicistické články. Vybraná literární díla reflektují Havlíčkův myšlenkový vývoj od jeho pobytu v Rusku roku 1842 přes revoluční Rakousko roku 1848, kdy Havlíček působí jako novinář, až po kutnohorské a brixenské období, kdy se začal soustavně zabývat spisovatelskou činností.

V této kapitole budeme sledovat znaky Havlíčkova liberálního demokratického smýšlení a to v kontextu tehdejší politického vývoje a sociálního ovzduší. Nejdříve uvedeme základní pojem demokratického smýšlení:

Demokracie¹⁵⁵(pův. z řeckého *demos* – lid a *kratein* – vládnout) – je forma vlády, případně státu, ve které zdrojem moci je lid. Její hlavní principy jsou:

- Držitelem (zdrojem) politické moci je lid.
- Periodické volby.
- Ochrana politických menšin i jednotlivců.

Další znaky liberálních demokracií:

- účinná a informovaná [veřejná diskuse](#) – k ní patří nejen svobodná a nezávislá [médiá](#), ale i [politická kultura](#), která je zpravidla kultivována historickými zkušenostmi dané společnosti,
- zajištění [lidských práv](#),
- ochrana [menšin](#) a jejich práv a umožnění jejich [integrace](#) (zapojení do většinové společnosti),
- [dělení moci](#) na [zákonodárnou](#), [výkonnou](#) a [soudní](#),
- průhlednost rozhodování, přehledné financování, účinný [veřejný dozor](#) nad [státní mocí](#) a použitím jí svěřených prostředků,
- [rovnost šancí](#) pro každého, bez ohledu na jeho původ (například rovný přístup ke [vzdělání](#), právní ochrana rovných a spravedlivých podmínek v [podnikání](#))
- poskytnutí základních [sociálních podmínek](#) pro [důstojný život](#) všech.

Zároveň uvádíme pojem demokracie, jak jej Havlíček vykládal čtenářům v *Národních novinách*: „Demokracie znamená rovnost, rovnoprávnost celého národa, a za našich časů

¹⁵⁵ <http://cs.wikipedia.org/wiki/Demokracie>

pozorujeme mnoho druhů demokratů, proč se musíme osvědčiti, ku kterému druhu my náležíme. Jest druh demokratů, který aby se rovnost docílila, o to usiluje, aby všechno, co vyššího, vzdělanějšího jest, se zesprostáčilo, který všechno od shůry dolů strhuje; k tomuto druhu demokracie, která se nazvati může demokracie sprostoty, nenáležíme a náležitosti nechceme. My naopak rovnost tak docíliti chceme, aby se nižší k vyššímu vzhůru povznésl, aby nevzdělaný se vzdělal, a tak vzdělanému vyrovnal. Taková jest naše demokracie a s těmi, již toliko toho za pravého demokrata považují, kdo s nimi po hospodách celé dni a večery marně tráví, s těmi nesympatizujeme.¹⁵⁶ Vedle toho, Havlíček vysvětluje v novinách základní pojmy ostatních politických stran, a to za účelem seznámit lidi s jejich politickými programy a tak se vyhnout zmatku. „Právě způsob, jakým používáme slova "demokracie" a "demokratická vláda" zapříčiňuje největší zmatek. Pokud tato slova nebudou jasně definovaná a definice všeobecně, budeme žít v absolutním zmatku idejí, velmi výhodném pro demagogy a despoty.“¹⁵⁷ (Tocqueville)

Havlíček patřil k politickému liberálnímu křídlu a pevně stál za jeho názory. „Liberalismus je politika a ideologie svobodomyšlných buržoazních špiček kapitalistické společnosti v předimperialistickém období, které protestují proti absolutismu a policejné byrokratické zvlí, usilují o zavedení konstitučního pořádku a buržoazně demokratických svobod legální, pozvolnou, vývojovou cestou a současně se obývají lidu a revoluce.“¹⁵⁸ Avšak Havlíčka můžeme považovat nejen za liberála, ale také i za demokrata, a to proto, že „rozdíl mezi nimi spočívá v kvalitativních proporcích demokratismu a liberalismu... Demokratismus a liberalismus jsou sice protiklady, ale jsou to protiklady vyrůstající na společné základně rozvíjející se buržoazní společnosti, a proto mají nejen některé společné rysy, ale mohou se prolínat a vzájemně do sebe přecházet.“¹⁵⁹

5.1 Otázka náboženství

¹⁵⁶ Masaryk, s.239

¹⁵⁷ Sartori, s. 5

¹⁵⁸ Kosík, s.89

¹⁵⁹ tamtéž, s.159

Na formování světonázoru mladého Havlíčka mělo vliv klerikální, politické a sociální ovzduší metternichovského Rakouska třicátých let, které mělo zdroje v obavách z bezvěrectví francouzské revoluce. Havlíčkovou touhou bylo vychovávat národ a tak svou činností přispívat společnosti. Jeho představy o tom, že se stane knězem a bude učit a vést lid, se střetly se skutečností již za jeho studia v Arcibiskupském semináři. Havlíček poznal zaváděcí pozadí katolické církve, které nebylo dostupné k vidění prostému člověku. Dozvěděl se o úmyslech církve, sledující ve všem pouze svůj prospěch. Církev místo svého původního účelu propagace lásky mezi lidmi, zneužívala své moci k posilování feudálního státu. Havlíček v semináři zažívá své první zklamání, které ho přivedlo k opuštění semináře a udělalo z něho antiklerikála. Antiklerikální stanovisko Havlíček neopustil po celý svůj život a ve svých pracích vystupoval proti náboženství a církvi. Náboženství podle Havlíčka mělo sloužit podle osvícenských představ ke zdokonalení lidu, zatím však sloužilo jen celé hierarchii. V *Národních novinách* z roku 1848 označil toto náboženství za „*hanebnou nestydatost a podvádění lidu*“, směřující k tomu, „*aby obecný lid nepřemýšlel a neprohlédnul.*“¹⁶⁰ Havlíček dospívá k názoru, že křesťanství bylo při svém vzniku ideologií otroků, kterou jiné třídy, zvláště vládnoucí, přijaly proto, aby víra jim posloužila k potlačení ostatních malých národů a posléze k udržení společného míru. „*Všechno, co v Písmě stojí, smysl má dvojí.*“¹⁶¹ Havlíček naopak navrhuje aktivní činnost, vedoucí ke změně současných buržoazních principů, ke svobodomyšlnosti a demokracii: „*V současné době, žádající nesmiřitelný boj se silami starého světa, je třeba smířovací tendence bible a odkazování na onen svět co nejrazněji odmítnout. Proti tomu je třeba burcování aktivity a myšlenky odporu proti konzervatismu, zpátečnictví.*“¹⁶² Náboženství je Havlíčkovi věcí soukromou a nikoli státní. Proto tolik usiluje o provedení reform, které by oddělily církev od státních záležitostí, aby ta přestala být překážkou v dosažení demokratických svobod národa.

Jestli za studentských dob poznal Havlíček podstatu katolické církve, tak ještě více se přesvědčil o jejích praktikách během svého pobytu v Rusku. Tam měl Havlíček možnost porovnat poměry obou zemí. Z počátku byl nadšen ruskou ortodoxní církví, především věřícími, kteří byli zcela oddáni své víře. Postupem času se ale dozvěděl, že ruský car je rovněž považován za kněze. A že car, nehledě na vládnoucí despotii na Rusi, je milován a obdivován lidem. Havlíček dospívá k názoru, že ty naděje, kterými žili Češi, že celé

¹⁶⁰ Formánek, Procházka, s.80

¹⁶¹ tamtéž

¹⁶² tamtéž

Slovanstvo se sbratří a poté bude moci čelit nepříteli, jsou pouhou iluzí. Bylo zřejmé, že náboženská situace v čele s carem brzdila vývoj Rusi na cestě k demokratické společnosti. Země, kde národ neměl ani základních práv a svobody, nemohla být spolehlivou oporou pro český národ. „*Tot' jest arci těžká ale nesmírně důležitá otázka pro celou budoucnost národu našeho, a můžeme říci, že ona rozhodně vlastně, máme-li zahynouti nebo ve slávě trvati. Vidímeť zajisté, že každý z našich tří kmenů, český, moravský, slezský sám pro sebe jen těžce odolá silným nepřátelům svým, spojení však byli bychom jistě národem silným a ctihodným, jenž by důstojně státi mohl vedle sousedů svých.*“¹⁶³ Havlíček viděl, že v politickém vývoji Rusko hodně zaostávalo a spojení s ním nepřicházelo v úvahu. Proto ihned po svém návratu, publikuje Havlíček v *Pražských novinách* stať *Slovan a Čech*, aby popsal domácímu čtenáři ruské poměry a vyjádřil své mínění ohledně slovanského spojení.

Otázka náboženství neopouštěla Havlíčka po celou dobu jeho aktivní veřejné činnosti. Roku 1850, v politicky nejisté době, kdy *Národní noviny* byly zastaveny, vyústila Havlíčkova myšlenka náboženství v práci – *Epištoly kutnohorské*, kterou publikuje v časopise *Slovan*. Kromě ostré kritiky, kárající církev, kněze a jejich skutky Havlíček rovněž volá po náboženské snášenlivosti. S tolerancí vůči ostatním vyznáním se setkal ještě za svého pobytu v Moskvě, kde spatřil kromě ortodoxních kostelů i muslimskou mešitu. Havlíček ze své pozice liberála proto volá po soustavných reformách v náboženské sféře života. Podle něho musí být zaveden do liturgických služeb národní jazyk, zrušen celibát, kněz se musí stát občanem a kněžský stav musí být spojen s učitelským. Havlíček byl přesvědčen v tom, že provedením těchto reforem by společnost udělala jeden z důležitých kroků v budování nové společnosti zakládající se na demokratických ideálech: „*Komu ale skutečně blaho národu na srdci leží, a kdo uznává, že již déle vedle vzdělanosti našeho věku podobné nedůstatky v církvi obstáti nemohou, které kromě toho ani nevyšly od církve samé, nýbrž od těch, kteří církve jen zneužívali ke svým světským účelům: ten zajisté s bolestí hledí na tvrdošijnost, s kterou jistá část vyšší hierarchie urputně se protiví každé opravě v katolické církvi.*“¹⁶⁴

5.2 Vzdělání – spolehlivý základ demokratické společnosti

¹⁶³ Špičák, K. H. *Borovský. Lid a národ*. s. 121

¹⁶⁴ tamtéž s. 123

Havlíček ve svých pracích neustále kladl důraz na všeobecné vzdělání lidu, jelikož vzdělaný národ je základem zdravé společnosti, a tudíž nezbytným předpokladem ke zřízení demokratické společnosti. Působení Havlíčka spadá do českého národního obrození třetí generace, kdy na scénu literárního zápasu přicházejí otázky politického rázu. Havlíček proto ve svých pracích usiluje o politické vzdělání. Avšak nejde mu pouze o politické probuzení lidu, chce na příkladech z dějin vlastního národa poučit lid o chybách a předsudcích, které vedly k politické strnulosti: *„Obyčejně pozorujeme u všech potlačených národu, že velmi málo znají své vlastní dějiny a ony muže, kteří ve věkách minulých se svatou horlivostí hájili práva své vlasti a přičiňovali se o vznik svého lidu.“*¹⁶⁵ V *Epištolách kutnohorských* Havlíček sahá po Janu Husovi jako po nejlepším vzoru učitele křesťanské víry a politického buditele, který byl právě z politických příčin upálen: *„...že pro nás Čechy byl Jan Hus důležitější ještě v jiných ohledech než právě v církevním a že jeho zásluhy o vlast v národním, politickém a literárním ohledu jsou v každém ohledu veliké a zasluhující především naši veliké úcty a vděčnosti. Mýlil by se ostatně velice, kdo by myslil, že osud Husův a jeho ohavné usmrcení pocházelo hlavně z příčin náboženských, přesvědčíme se, že mnohem více tu jiné a jmenovitě národní a politické příčiny působily.“*¹⁶⁶ Havlíček uznává velké Husovy zásluhy v oblasti všeobecného vzdělání. Nejednou připomíná, že Hus byl bojovníkem za svobodu slova a učení. Vedl lid k pravému *„rozumění křesťanského učení ve hlavních věcech.“*¹⁶⁷ Hus bojoval proti církevní hierarchii, kritizoval katolickou církev za její hromadění majetku. Havlíček upozorňuje v Husově portrétu na ty vlastnosti, které se hodí pro soudobou situaci v Rakousku. Přirovnává politické snahy své politické liberální strany k pokrokovému smýšlení Husa: *„...tak vidíme již v mistru Janu Husovi bojovníka pro liberální a národní věc za jeho časů, a skoro ve stejných okolnostech, jako i my nyní zase bojujeme“*¹⁶⁸ V *Epištolách* kritizuje právě ty skutky katolické církve, o kterých mluvil Hus již před několika stoletími: *„...má celé snažení Husovo ten ráz, že chtěl zničit slepé poslušenství k hierarchii, kterého tato jen ke svému světskému zisku z otupění lidu zneužívala, nepovažujíc toho času náboženství za nic jiného než za svou dojnou krávu... Právě proto ale mistr Jan Hus v očích každého liberálního a poctivého člověka tím větší úcty nabývá jakožto zastavatel liberálního smýšlení a osvěty lidu.“*¹⁶⁹

¹⁶⁵ Havlíček Borovský: *O literatuře*. s.128.

¹⁶⁶ tamtéž, s. 129

¹⁶⁷ tamtéž, s.130

¹⁶⁸ tamtéž, s.130

¹⁶⁹ tamtéž, s 141

Havlíček v Husově osobě viděl jak učitele národa, tak i politického vůdce. Ačkoliv Husova činnost nebyla spojena přímo s politikou, ale podstatně se jí týkala. Politická moc totiž byla, jak tomu bylo i za doby Havlíčkovy podporována církví. Proto Havlíček sáhá po Husovi jako po skvělém historickém příkladu, který by měl národu posloužit nejen jako vzor veliké statečnosti, ale především jako příklad politického a osvětového zápasu za svůj národ, jeho sociální a politickou svobodu: „*Nám ale, kteří se snažíme o spravedlivost a svobodu jak duchovní, tak i světskou, kteří chceme pravé a čisté, člověka ušlechťující náboženství a poctivou dle vůle lidu a k blahu lidu zařízenou vládu, nám velice na tom záležitosti musí, aby se lidu strany tohoto velikého muže, kterého nám všichni vzdělání a již svobodní národové závodí, oči otevřely, aby nás celý národ v mistru Janu Husovi poznal zase svého nejvěrnějšího přítele a otce...*“¹⁷⁰

Havlíček byl přesvědčen, že všeobecné vzdělání bylo sice nezbytné, ale nedostačující k tomu, aby se z lidí stali plnohodnotní občané. Proto volal po zavedení politické výchovy do školního programu. Politická situace se podle něj nezmění, pokud lid nebude patřičně vychován a obeznámen s politickou strukturou vlády. Havlíček říká, že za jedním panovníkem přijde druhý, který se podobně zmocní sociálního a politického života, a tím se v podstatě nic nezmění. Lid, jak byl, tak i zůstane nadál v slabé pozici. Pokud tedy požadujeme svobodu, tak musíme napřed zajistit vzdělání po všech stránkách života. Podle Havlíčkových názorů, demokratická společnost se zakládá na vládnutí lidu, ovšem ale vzdělaného: „*...Národ nevzdělaný, kdyby se celý zkrvácel samými revolucemi, nedocílí přece svobody a práva, nýbrž bude vždy zase brzy ošizen a do libovlády nazpět vtlačěn...*“¹⁷¹ „*Hledejme vzdělání praktické, ale také všeobecné a filozofické... Dnes zejména je také třeba vzdělání historického, politického.*“¹⁷² Na sklonku své žurnalistické činnosti Havlíček napsal ve *Slovanu*: „*Kdosi pravil velmi trefně a pravdivě, že lidé a občané pražádných revolucí, pražádných bojů, pražádných nesnází nepotřebují k tomu, aby byli úplně svobodni a aby měli právní a dobrou vládu, že k tomu nic jiného zapotřebí není, nežli aby každý řekl jen: to chci, to nechci. Aby ale toto bylo možné, musí ještě všeobecné vzdělání mnohem dále pokročiti, než nyní jest.*“¹⁷³ Ve spisech T. G. Masaryka vidíme, že zastával Havlíčkův názor ohledně vzdělání a uvědomování národní politické síly, která by vedla lidi k založení společnosti na demokratických základech:

¹⁷⁰ tamtéž, s.142

¹⁷¹ Masaryk, s.133

¹⁷² Špičák, s.194

¹⁷³ Masaryk, s. 153

„Vedle řádné politické výchovy lidu a zejména jeho vůdců, žádá opravdová demokracie živý zájem každého občana o věci veřejné a o stát. Majíce dnes svůj vlastní stát, nemůžeme činiti, co jsme činili za Rakouska, tj. stát více méně potírati a jeho správu ponechávati svým pánům. V demokracii je státem ne jeden, ale každý a všichni; smysl pro stát znamená odložení politického indiferentismu, který v státě absolutistickém byl tak rozšířen a tvořil jeho podstatu. Bez tohoto zájmu o stát, republika se stává de facto státem aristokratickým, byrokratickým.“¹⁷⁴ Masaryk stejně jako Havlíček pojímal demokracii v kontextu vzdělání: „Demokracie je stálým úsilím o politickou výchovu a výchovu občanstva vůbec. Opírá se o vědu a všestranné a všeobecné vzdělání. Nenaléhavým problémem demokracie je: otázka všeho školství, vzdělání lidu, vzdělání a reformy publicistiky.... Demokracie má mít pořád na mysli, že jsme malý národ v nepříznivém postavení zeměpisném. Prakticky nám to ukládá, abychom se měli víc k světu, víc myslili, víc dokázali než ti druzí; Máme-li se ctí obstat, musíme všecko úsilí politické a kulturní pořádně zintenzivnit. Ano, dá to práci, ale kdo si ji nechce dát, at nepovídá o národě a vlastenectví.“¹⁷⁵

Havlíček věřil, že pouze prostřednictvím vzdělání je člověk schopen zajistit svobodu natrvalo. Do Havlíčkova pojmání všeobecného vzdělání spadala i péče o kulturu a jazyk: „...hlavní starostí každého národa musí býti, pojistiti si především svou národnost a jazyk, jakožto první podmínku demokratické rovnosti.“¹⁷⁶ Zachování národního jazyka bylo klíčovým faktorem, jelikož jazyk je indikátorem existence určitého etnika: „Národ žije, pokud jeho jazyk žije. Bez národního jazyka není národ.“ (K. Libelt)¹⁷⁷ Havlíček již ve svém prvním článku *Slovan a Čech* kritizuje pouze verbální vlastenectví. Brzy také začíná chápat slabiny kollárovskeho všeslovanství a překonává je svou vlastní pokrokovější národní koncepcí: „Vlastenectví, láska k vlasti jest oheň: jenom někteří jsou hlavními, uhlím, dřívím, které hoří, druzí však a ostatní bud se jen při tom ohni ohřívají, aneb si jim svítí, aneb si při něm kaši vaří, aneb i dýmky a cigáry si zapalují. Napřed bud každý našinec přičinlivý, pracovitý, čestný, vzdělaný člověk a pak teprve vlastenec.“¹⁷⁸

Havlíčkovo působení jak na literární tak i politické scéně spadá do národního obrození, kdy místo romantismu přichází realismus. Havlíček svými statěmi o literatuře přispíval k jejímu rozvoji v realistickém směru. Ve svých kritikách vycházel z politického a

¹⁷⁴ Krofta, s. 15

¹⁷⁵ tamtéž, s. 13-16

¹⁷⁶ Srb, s. 129

¹⁷⁷ Buttler, s. 72

¹⁷⁸ tamtéž, s. 129

sociálního kontextu doby. Vytýká soudobé literatuře, že je idylická a nesplňuje potřeby svého času. Obsahem umění se má podle Havlíčka stát skutečný život: „*Když nyní člověk vzhledne do krásné literatury, jako by přicházel do hotelu – všechno se to cukruje*“¹⁷⁹ Požaduje tendenční literaturu, úzce spjatou se současnými úkoly a uvědoměle pracující pro lepší budoucnost národa. Říká, že doby, kdy před národy stál jako největší úkol vytvořit spisovný jazyk a rozšířit ho ve vyšších vrstvách, patří minulosti: „*Dnešní doba si klade cíle daleko vyšší, ne už pouze jazykově-literární, ale především politické a hospodářské.*“¹⁸⁰ Proti zastaralému jazykově-literárnímu pojetí charakterizujícím první etapu národního obrození staví pojetí politické, které spojuje vlastenectví s politickými, buržoazně demokratickými myšlenkami. F. X. Šalda charakterizoval Havlíčkovy realistické tendence v užití jeho jazyka a v objektivním nahlížení na společenské problémy: „*Myslím, že stojí speciálně jako prostředkovatel a střední člen mezi Čelakovským a Nerudou a že je psychologickým typem češství v nejužším smyslu slova, duch prudký, útočný a jarý, nepřítel sentimentality a subtilnosti, slunný a konkrétní, realista naivní bezprostřednosti a spontánnosti ducha, který byl zvyklý skákat rovně a přímo na předměty a zmocňovat se jich náraz...Havlíček je velký básník-umělec, nedoceněný posud přes ty spousty papíru, které se jím popsaly. To umělectví v něm bych podtrhl: dar veliké objektivizační plastiky, víc, objektivizačního klidu. Havlíček je veliký i v politické poezii výsostní svého pohledu, nezamířeného žádnou problematikou, ohromným smyslem skutečnostným, nemírným věděním o životě a ne naposledy úžasnou jadrností formovou. Nepřítel fráze vlastenecké, byl i nepřítel fráze poetické a razil si vlastní minci básnickou, drsnou a neotřelou.*“¹⁸¹

Národnostní otázka ovšem byla nejen dominantní otázkou Havlíčkovy literární tvorby, ale i otázkou politickou: „*Nechceme mít ani národnost bez svobody, ani svobodu bez národnosti, což se také skutečně ani od sebe oddělit nedá. Neboť demokratická svoboda bez národnosti je nemožná a lživá...a naopak zas, kdybychom pro národnost žádali svobodu, kdo nám za to stojí, že ta absolutní vláda, do jejichžto rukou jsme se podali, zítra nebo pozítří zas nám i národnost nevezme.*“¹⁸² Spolu s problematikou otázkou protináboženskou a proticírkevní tvoří národnostní otázka a její řešení podstatu Havlíčkova myšlenkového odkazu: „*Hleděl jsem vždy dle svého nejlepšího vědomí povzbuditi mysl národu, minula před věky sláva vlasti*

¹⁷⁹ tamtéž, s. 30

¹⁸⁰ tamtéž, s.31

¹⁸¹ Stich, s. 269

¹⁸² tamtéž, s.56

*naší tanula mi vždy před očima, naděje pevná, že možná jest zase staré tyto časy navrátiti, že možná jest ještě skvělejších se dodělati neopustila mne nikdy i při nejtěžších překážkách.*¹⁸³

5.3 Havlíčkův vztah k revoluci

Již od raných let Havlíčka zajímala podstata revoluce, její vnitřní rozpory, otázky a problémy. Havlíček vyrůstal v době, kdy v Evropě stále přežívaly myšlenky Velké francouzské revoluce a dokonce nabíraly na síle. Před odjezdem do Ruska sám zaujímal revoluční stanovisko, které však po návratu do Rakouska opouští. Havlíček brzy v novinách, kromě kritiky povrchního vlastenectví vyslovuje také názor i na revoluci. Pochopil, že český národ nemůže hledat na Rusi spojence, proto bylo nutné se spoléhat jen na vlastní sílu národní. Tu sílu Havlíček shledával ve všeobecném a především v politickém vzdělání lidu: *„Kde není národ zachovalý a vzdělaný, tam jest marné svrhovati revolucemi staré vlády, neboť zase se dříve nebo později všechno zlé navrátí, třeba se osoby a okolnosti změnily, a národ nemá z revoluce nic než škody a nepořádku.*¹⁸⁴ Uvádí četné důvody, proč revoluce nemůže být úspěšným řešením v současné situaci malých národů uvnitř rakouské říše: *„...meč není bez teorie nic než kus železa, Napoleon a Žižka nepřemáhali nepřátele mečem, nýbrž teorií, svým rozumem, jež uměl meče jak naleželo a kdy naleželo použiti.*¹⁸⁵ Jinde: *„Neštěstí, ztráty revolucí způsobené trpí národ, ale užitek z toho nemá nikdo jiný než ti, kteří se skrze revoluci k vládě dostali, a nyní místo předešlé, revolucí zrušené vlády, zase mohou kořistiti z národu...“*¹⁸⁶ Havlíček se zamýšlel nad politickými stranami a utvrdil se v názoru, že liberální strana touží po svobodě, rovnoprávnosti, veřejnosti a právu, kdežto radikální stranu pohánějí spíše materiální zájmy: *„Budoucnost velkých politických stran nezávisí od přistoupení jednotlivých osob v té neb oné době, nýbrž v podstatnosti a důslednosti zásad i činů. Jen ta strana, kteráž se důsledně pravdivých zásad drží, byť by i jednotlivci její padali, přece nad nepravdou a nespravedlností zvítězí.“*¹⁸⁷ Zde je možné uvést Havlíčkovu rozjímání o politických stranách, o pravé demokracii v článku *„o kterém bych si přál, aby jej každý přečetl a rozvážil“* v *Národních novinách* roku 1848: *„Každý poctivý a spolu rozumný člověk jest liberální, jest demokrat, třeba se ani sám za liberála a za demokrata nevydával; mnohý*

¹⁸³ Formánek, s.22

¹⁸⁴ Masaryk, s.134

¹⁸⁵ Formánek, s.144

¹⁸⁶ Masaryk, s.133

¹⁸⁷ Morava, s.123

dobře smýšlející, ale přitom nerozumný, ačkoli se domnívá býti liberální a demokrat, přece z rozumu často demokracii a liberalismu nevědomky škodí a překáží; lidé chytrí sice, ale nepoctiví, ačkoli se sami za liberální a za demokraty vzdávají, nemohou jimi ani býti...Poctivý a rozumný demokrat tedy jest tenkrát radikální, když vidí, že jeho síly dostačí vykořeniti něco aristokratického, nepoctivého a neliberálního; kde ale toto jemu protivné v tak hrubé moci se jeví, že nemožno jest, najednou a úplně tuto moc zničiti, tam jest mírný, to jest on se nepotřebuje této moci, ale hledí poznenáhla zeslabiti a konečně nad ní zvítěziti.... Řádný demokrat a liberalista nemůže se jinak spokojiti, než úplnou demokracií a svobodou; on tedy nemůže jen na polovici neb některé části přestati; ale on nemusí všechno chítí najednou, když to možná není, nýbrž vždy jen tolik, co možná dostati a poraziti, a o ostatek opět dále se přičinuje; kdežto přepjatci najednou všechno žádajíce, přeceňující sil svých často všechno ztratí a nic z toho nedosáhnou, co si žádali. – Takovým způsobem musíme hleděti na politické snažení našich časů¹⁸⁸ Havlíček svůj protirevoluční názor odůvodňuje ještě tím, že revoluce přináší velká utrpení národu, zatímco vůdcové nepodařených povstání uniknou do exilu a nechají národ svému osudu.

Český národ byl v té době politicky nezralý k dosažení úplné samostatnosti, o kterou tolik usilovala radikální strana. Národní strana v čele s Palackým věděla o nízké úrovni českého politického uvědomění. Proto Palacký přichází s programem austroslavismu a s představou o možné federalizaci Rakouska. Havlíček tento program přijímá a rozšiřuje mezi čtenářstvem. Austroslavismus je možné všeobecně charakterizovat jako liberální program, který se pokoušel řešit českou otázku v rámci rakouské monarchie. Havlíček a Palacký ve svých politických úvahách vycházeli z daného stavu věcí a jejich politický program se zakládal na reálných společenských silách. Zachování rakouské monarchie by zaštitilo malé národy před německou expanzí a před ruskou monarchií. Jelikož se Češi a ostatní rakouští Slované, kteří zastávali liberální politiku, nemohli připojit k velkému ruskému národu nebo očekávat jinou pomoc zvenčí, bylo v jejich zájmu udržet rakouský stát: „...v rakouském mocnářství skutečně všichni pohromadě jsme, rakouské mocnářství jest ten svazek, který velký počet našeho národu dohromady váže, držíme se tedy tohoto spojení, važme si této náhody nám velice prospěšné, to jest jinými slovy a krátce řečeno! My, rakouští Slované, máme největší potřebu a užitek z toho, když se Rakousko pohromadě udrží, poněvadž se tak i my

¹⁸⁸ Špičák, s. 148-149

*Slované pohromadě udržíme; přičiňme se tedy o co celou silou svou!*¹⁸⁹ Byla by to cesta vzájemného spojení a podpory nejen slovanského národu, ale všech malých národů žijících na teritoriu Rakouska, proti vládě a dynastii: „*Nedosti na tom, abychom jen my a slovanští kmenové mezi sebou ve stálém spojení byli, zapotřebí jest, abychom též i s neslovanskými národy, s kterými máme společný osud a společné snažení se rozuměti hledali a svazek přátelství a podpory uzavřeli.*“¹⁹⁰ Havlíček se domníval, že Habsburkové budou podporovat svobodu a demokracii jen tehdy, jestli v ní sami naleznou svůj vlastní prospěch a pokud Češi budou provádět takovou politiku, která Habsburky od demokracie a svobody neodradí. Austroslavistický program byl tedy založen na zásadách udržení Habsburků jako spojení českého osvobozenického hnutí a neodrazování jejich představitelů revolucemi a nemírnými požadavky. Především se však austroslavistický program zakládal na myšlenkách humanity a mravnosti, a tudíž byl proti násilí: „*Mravnost dnes znamená do veliké míry mravnost politickou. Nedělejme rozdílu mezi politikou a mravností.*“¹⁹¹ Palacký zde také vyložil své pojetí demokracie: „*V demokracii tedy celý národ a veškeré vrstvy lidu společným usrozměním ukládají sobě zákony, jimžto pak stejně podrobeni jsou všickni bez výjimky, a rovnosti před zákonem jest předním i podstatným požadavkem jejím.*“¹⁹²

Austroslavistický program Palackého a Havlíčka se odlišuje od revolučně demokratického programu radikální strany ještě tím, že v něm vystupují do popředí otázky nacionální. Tento program se snažil přetvořit Rakousko legální cestou, zaručující svým národům všechna práva a svobody. Neřešil však problémy sociálně ekonomické a třídní. Proto již v roce 1853 Havlíček dospívá k poznání, že tento program zahnal české hnutí do slepé uličky: „*To jsem již kolikráte s bolestí na mysli rozvažoval, jak na nás všude tenata nastrojena jsou, ať si jdeme vlevo nebo vpravo – a není divu, že se časem mimo vůle zmocní duše těžkomyslnost, když před očima jest onen nestejný boj, který náš ubohý národ již od sta a od tisíciletí bojuje dílem s absolutními vladaři, dílem se závistivými nenasycenými sousedy. Jak to jde těžko, než se dostaneme o krok dále.*“¹⁹³ Palacký však vyjadřuje své zklamání nad austroslavistickou politikou v pozitivním duchu: „*Byli jsme před Rakouskem, budeme i po něm!*“¹⁹⁴

¹⁸⁹ Kosík, s.276

¹⁹⁰ Formánek, s.56

¹⁹¹ Špičák, *České myšlení*. s.194

¹⁹² Kosík, s.92

¹⁹³ Kosík, s.287

¹⁹⁴ Kosík, s.288

Jakkoli nahlížíme na politické strany a jejich programy se zdůrazněním různosti jejich programů, to co je spojovalo, bylo jejich vystupování proti vládnímu systému a zápas o národní nezávislost: *„Demokratismus a liberalismus jsou sice protiklady, ale jsou to protiklady vyrůstající na společné základně rozvíjející se buržoazní společnosti v předmonopolistickém období, a proto mají nejen některé společné rysy, ale mohou se prolínat a vzájemně do sebe přecházet.“*¹⁹⁵

V duchu myšlenek liberální strany pokračoval i T. G. Masaryk. Jeho politické smýšlení mělo společné rysy se zakladateli austroslavismu, avšak během let 1914–1918 přešel Masaryk od obhajoby Rakouska k jeho zamítnutí. Masarykovo pojetí demokracie vychází také z humanitní ideje. Myšlenka mravnosti a myšlenka humanity byly základním kamenem jeho filozofie. Demokracie pro něj znamenala uskutečňování humanitního programu: *„Demokracie není jen formou státní, není jen tím, co je napsáno v ústavách, demokracie je názor na život, spočívá v důvěře v lidi, v lidskost a v lidství, a není důvěry bez lásky, není lásky bez důvěry. Řekl jsem jednou, že demokracie je diskuse. Ale pravá diskuse je možná jen tam, kde si lidé navzájem důvěřují a poctivě hledají pravdu. Demokracie to je hovor mezi rovnými, přemýšlení svobodných občanů před celou veřejností“*¹⁹⁶ *„Demokracie – je celý názor na svět, jenž hlásá rovnost nejen politickou, nýbrž také hospodářsko-sociální, mravní, náboženskou a duchovní vůbec chci míti bratrství nejen v chlebě, ale také v právech, ve vědě, v mravnosti a náboženství.“*¹⁹⁷

V této kapitole jsme sledovali postupný vývoj Havlíčkova demokratismu, který můžeme datovat od počátku jeho myšlenkového rozcházení se s církví za doby studia v semináři a až po zralé koncepci liberalistické politiky. Vytyčili jsme jen ta nejdůležitější fakta, která považujeme za rozhodující mezníky ve vývoji Havlíčkova pojetí demokratismu. Viděli jsme, jak se Havlíčkovy názory měnily v průběhu jeho zrání především v oblasti politické. Studium jeho literárních děl a novinářských článků poskytl přehled těchto vývojových fází v kontextu doby. Nehledě na to, že liberalistická politika, jak se později ukázalo, nevedla k úspěchům, nemůžeme přehlížet Havlíčkovy snahy přispět k lepší společnosti a čestné politiky: *„Mistrovskou jednoduchostí a bystrostí dovedl tisk rozšířit v daleké kruhy čtenářstva, obsahově pak pouhý zájem jazykový obohatil o živly nové, které zachvacovaly zájem veškerenstva. Zkrátka, Havlíček učinil vše, cokoliv v jeho situaci a při*

¹⁹⁵ Kosík, s.159

¹⁹⁶ Čapek, s.118

¹⁹⁷ Krofta, s. 4

*jeho prostředcích bylo možno. Ze skryté, nezpracované politické rudy hnutí národního vytěžil tolik, kolik vůbec se dalo vytěžít za tak málo let. A v tom stejně jako v suverénní vládě nade svým prostředkem, žurnalistickým perem, zanechal veliký, nepřekonaný vzor dnešní i příští politice české.*¹⁹⁸

6. Přínos Havlíčkovy politické a literární činnosti ke hledání demokratické společnosti 19. století

¹⁹⁸ Masaryk, s. 327

Cílem této práce bylo sledování vývoje Havlíčkova demokratického smýšlení a to především v jeho vybraných dílech v souvislosti s literárním a politickým kontextem jeho doby.

Bylo třeba představit ta fakta z Havlíčkova života, která měla značný vliv na formování jeho literárních a politických názorů. Nejpodstatnější milníky, které kardinálně změnilly Havlíčkovo vidění světa byly: studium v semináři, který z něho udělalo antiklerikála, a pobyt v Rusku, který rozšířil a obohatil jeho vidění světa. *Obrazy z Rus* kromě své informativnosti nesou první zárodky Havlíčkova liberalismu. To se projevilo v jeho pozitivním hodnocení náboženské snášenlivosti, s kterou se setkal v carském Rusku. Nicméně v epigramech věnovaných církvi Havlíček ostře kritizoval katolickou církev a její služebníky a v *Epištolách kutnohorských* volá po odtržení církve od státu. Překážky viděl v církvi spojené se státní mocí a brzdící demokratický rozvoj společnosti. Náboženství podle něho musí být věcí soukromou a osobní, nikoli státní.

Po svém návratu z Ruska se Havlíček stává nesmiřitelným odpůrcem konceptu všeslovanské vzájemnosti. V článku *Slovan a Čech* vyslovuje Havlíček své názory na tuto koncepci, která vzhledem k okolnostem, které popsal, nemá šanci na úspěšnou realizaci. Proti nejasné a nereálné myšlence slovanské vzájemnosti postavil jasný požadavek národního osamostatnění. V *Národních novinách* hájil austroslavismus, jako nejlepší a nejvhodnější program pro současnou politickou situaci v Rakousku.

Havlíčkův pohled na revoluci roku 1848 nebyl zcela jednoznačný. Jestliže před svým pobytem v Rusku ještě zastával revoluční stanovisko, po svém návratu ho opouští a stává se vášnivým odpůrcem násilné revoluce. Pro Havlíčka byla nejdůležitější revoluce v hlavách a srdcích lidu. Havlíček byl přesvědčen, že pokud lid nebude politicky vzdělán, není možné provést úspěšnou revoluci, která by nastolila novou požadovanou politickou správu. Proto kritizoval snahy radikálů zastávajících revoluční stanovisko a nemajících ustálený politický program. Podle Havlíčkova mínění, společnost tehdejší doby nebyla připravená na to, aby zajistila práva a svobody radikálním přístupem v řešení politických otázek. V *Národních novinách* seznamoval lid s programem liberalistické politiky a také je všeobecně vzdělával. Svou novinářskou a literární činností se snažil přispět k budování společnosti na demokratických základech.

Celá Havlíčkova literární a žurnalistická tvorba úzce souvisí s jeho aktivním a nekompromisním přístupem ke společenské realitě. Jeho satira a kritika byla zaměřena

především na státní a církevní moc. Havlíčkova satirická díla a novinářské články poskytovaly velké možnosti střízlivého pohledu na svět, přispívaly nejen ke kritice společenského a politického života, ale skrz tuto kritiku k vnitřnímu růstu jak jedince, tak i celé společnosti. Svou tvorbou vytvořil ideová východiska pro následující generace spisovatelů a politiků, kteří dále rozvíjeli myšlenku svobody a objektivního pohledu na současný svět. Ačkoliv Havlíčkovy snahy a tužby byly podmíněny dobou, bez nadsázky lze říct, že svou podstatu a hodnotu si udržely dodnes. Nehledě na to, že Havlíčkova tvorba nese pečeť své doby, jeden aspekt přetrvává i v současné demokratické společnosti – nedostatečná politická vzdělanost lidu. Vyplývá to z všeobecného nezájmu lidu o politiku samotnou a obtížnosti jejího pochopení. Tento problém se ovšem již vztahuje k jinému tématu. Nicméně Havlíčkovu úsilí o politické vzdělávání společnosti zůstává dodnes aktuální.

Z kritického pohledu současné interpretace společnosti, ve které Havlíček žil, a kterou se také snažil zlepšit nebo dokonce změnit, se může jeho přínos dnes zdát méně důležitým: například politický program, ke kterému se zpočátku hlásil, zahnal české hnutí do slepé uličky, jak to Havlíček sám připomněl. Jak již bylo také uvedeno ve čtvrté kapitole: „*nehledě na to, že liberalistická politika, jak se později ukázalo, nevedla k úspěšné politice, nemůžeme přehlížet Havlíčkovy snahy přispět k lepší společnosti a čestné politice*“. Nelze však opomenout fakt, že samotný proces rozvoje Havlíčkova demokratického smyšlení má poměrně málo srovnatelných osobností ve společnosti, ve které tvořil. A jeho literární a politická činnost by měly zůstat důležitými milníky pro porozumění rozvoje České společnosti 19. století.

Bibliografie

Prameny:

Havlíček Borovský K.: *O literatuře*. Československý spisovatel. Praha 1955.

Havlíček Borovský, K.: *Křest svatého Vladimíra*. Havlíčkův Brod 1946.
Havlíček Borovský, K.: *Obrazy z Rus*. Nakladatel L. Mazáč. Praha 1927.
Havlíček Borovský K.: *Básně a epigramy*. Chvojkovo nakladatelství. Praha 1997.
Havlíček Borovský K.: *Epištoly Kutnohorské*. KNV. Jihlava 1949.

Odborná literatura:

Adamcová, Marie: *Boje za svobodu r.1848*. Státní nakladatelství. Praha 1948.
Bělič, Jaromír: *K. H. Borovský i Slovanstvo*. M. Stejskal. Praha 1947.
Buriánek, František.: *O české satíře*. Státní pedagogické nakladatelství. Praha 1959.
Buttler, Danuta: *Kultura jazyka polského*. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe Varšava 1976.
Čapek, Karel: *Hovory s T. G. Masarykem*. Fragment. Praha 2009.
Formánek, Miloslav, Procházka, Václav: *Myšlenkový odkaz K. Havlíčka Borovského*. Státní nakladatelství politické literatury. Praha1961.
Chalupný, Emanuel: *Havlíčková osobnost, její ovzduší a kořeny*. Český čtenář. Tisk Pražské akciové tiskárny1916.
Chalupný, Emanuel: *Karel Havlíček*. Mánes, Praha 1920.
Chalupný, Emanuel: *Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo*. Melantrich. Praha 1929.
Jeřábek, Dušan: *V. Vladivoj Tomek a Karel Havlíček v letech bachovské reakce*. Univerzita J. E. Purkyně. Brno 1979.
Korejčík, Jiří, Stich Alexandr: *K. Havlíček Borovský: Stokrát plivni do moře*. Československý spisovatel. Praha 1990.
Kosík, Karel: *České radikální demokracie*. Státní nakladatelství. Praha 1958.
Krofta, Kamil: *Masarykova politická demokracie*. Československá obce sokolská. Praha 1935.
Kronusova, Věra: *K.H. Borovský. Vojna s hloupostí a zlobou*. Mladá fronta. Praha1981.
Kybal, Vlastimil: *K. Havlíček a naše svoboda*. 3K. Brno 1997.

- Kubín, Václav: *K. H. Borovský. Politik a novinář*. Státní nakladatelství politické literatury. Praha 1956.
- Masaryk, Tomáš Garrigue: *Karel Havlíček Borovský. Snahy a tužby politického probuzení*. Spisy T.G. Masaryka. Svazek 7. Ústav T.G. Masaryka. Praha 1996.
- Morava, Jiří: *Disident K. H. Borovský*. Panorama. Praha 1991.
- Ravik, Slavomír: *K.H. Borovský. Portrét bojovníka*. Pražská imaginace. Praha 1991.
- Řepková, Marie: *Satira Karla Havlíčka*. Akademia Praha 1971.
- Sartori, Giovanni: *Teoria demokracie*. Archa. Bratislava 1993.
- Seidlerová, Irena: *Politické a sociální názory Bernanda Bolzana*. Československá akademie věd. Praha 1963.
- Srb, Adolf: *K. Havlíček Borovský neohrožený bojovník za práva národu českého*. Šimáček. Praha 1906.
- Šupíková, Julie: *Satira v dílech K. Havlíčka Borovského a N. V. Gogola*: bakalářská práce. Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2009.
- Tůma, Karel: *K. Havlíček Borovský nejslavnější publicista českého národa*. Nákladem Šolce. Kutná Hora 1890.
- Urban, Otto: *Československé dějiny 1848-1914*.(I) Státní pedagogické nakladatelství. Praha 1988.
- Vodička, Felix: *Dějiny české literatury II*. Československá akademie věd. Praha 1960.
- Špičák, Josef: *České myšlení*. Melantrich. Praha 1981.
- Špičák, Josef: *K. H. Borovský, Lid a národ*. Melantrich. Praha 1981.
- Quis, Ladislav: *Korespondence K. Havlíčka*. Bursík & Kohout. Praha 1903.

Slovníky:

- Šalda, Felix: *Šaldův slovník naučný*. Československý spisovatel. Praha 1986.
- Merhaut Luboš: *Lexikon české literatury 4/II*. Akademia, Praha 2008.
- Wikipedia: Demokracie <http://cs.wikipedia.org/wiki/Demokracie>